

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Монографії, ч. 2

Ілля Витанович

Аграрна політика українських урядів
1917—1920

МЮНХЕН — 1968 — ЧІКАГО

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Series: Monographs, No. 2

Illya Vytanovych

**Agrarian Politics of Ukrainian Governments
in 1917—1920**

MÜNCHEN — 1968 — CHICAGO

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Монографії, ч. 2

Ілля Витанович

Аграрна політика українських урядів
1917—1920

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНИ О. ОЛЬЖИЧА
БУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО, 4

0097009

-429-

БІБЛІОТЕКА

імені

О. ОЛЬЖИЧА

МЮНХЕН—1968—ЧІКАГО

UNIVERSITÄT ZÜRICH

Geographie

Landeskunde

Alpenregionen

1917-1920

Verlag
1917-1920

1917-1920

1917-1920

UNIVERSITÄT ZÜRICH
Geographie

1917-1920

Ілля Вітанович

АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ РОКІВ РЕВОЛЮЦІЇ Й ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917—20)

1. Дослідження аграрних відносин і аграрної політики на українських землях

Короткий період історії аграрної політики українських урядів у змаганнях за віднову власної державности буде ще вимагати чимало праці дослідників над докладною аналізою й усебічним виясненням подій, пов'язаних з цією центральною проблемою української революції й визвольних змагань 1917—20-их років. Цей короткий нарис має за мету дати лише загальний перегляд основних принципів, які виявилися в поглядах, дискусіях, проектах і в декларативному законодавстві того періоду.

Дотеперішнім контроверсіям і дискусіям над земельним питанням, що його намагалися розв'язувати діячі, причасні до відбудови української державности 1917—20-их рр., бракувало не тільки відповідної історичної перспективи, бож звичайно брали в них участь близькі учасники подій з своїх відмінних позицій, але дехто й з молодших учасників дискусії, за їх прикладом, ставав також на таку чи іншу в и к л ю ч н у світоглядovu позицію без уваги на складне історичне тло революції, її численні позазублювані фактори, які впливали на свідомість і дії людей та перебіг подій.

Земельна справа на Україні, яка виявила свою повну гостроту в час революції, сконцентрувала в собі чимало елементів, нагромаджених історією, та постулятив тогочасности й майбутности політичного й соціального ладу України та її народного господарства.

*

Не маючи змоги попередити цей нарис докладнішим історичним вступом, вкажу бодай на найголовнішу наукову літературу питання, так з історії його назрівання за останні два десятки літ до революції, як і на деякі найновіші публікації, які частинно й принагідно займаються історичним матеріалом та переглядом і аналізою аграрного питання вже й самого нашого періоду.

Частинно зібрана література до історії земельного устрою України в статтях першої частини і другої (гаслової) *Енциклопедії Українознавства* (т. I, стор. 683-84, стор. 1067-8 і т. II, стор. 787-88; також т. II англомовного видання). Перегляд аграрної літератури можна вибрати і з недавно опублікованих *Матеріалів до історії економічних дослідів на еміграції 1919-1964* Б. Винара, вид. Українського Історичного Товариства, 1965.

Найсолідніше зібрані матеріали про аграрні відносини на Україні кінця XIX і початку XX ст. в описах земської статистики, головне в працях О. О. Русова і його співробітників (пор. *«Описание Черниговской губернии»*, т. I-II, Чернігів, 1898; *«Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии 1882-89»*, Полтава, 1900; *«Херсонский уезд – статистико-экономическое описание»*, Херсон, 1890; *«Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям»*, Сборник Херсонского земства, 1888, ч. 8 й ін. Важлива для загальної орієнтації бібліографія зібрана в розділах, присвячених аграрній історії України в праці П. І. Лященка (пор. англійське видання: *«History of the national economy of Russia»*, New York 1949, і працю того ж дослідника: *«Очерки аграрной эволюции»* СПб., 1908).

Багатий для порівнянь цифровий матеріал для 9 українських губерній у російських виданнях: у збірнику *«Аграрный вопрос»*, 1905; у працях Н. П. Огоновського (*«Индивидуализация землевладения в России и ее последствия»*, Москва, 1917; *«Индивидуальное землевладение»*, Москва, 1912; *«Закономерности аграрной эволюции»* СПб., 1911); Б. Д. Бруцкуса (*«Аграрный вопрос и аграрная политика»*, 1922); П. Г. Архангельського (*«Очерки по истории земельного строя России»*, 1921); П. Маслова (*«Аграрный вопрос в России»*, т. I-II, 1908); П. А. Месяцева (*«Аграрная политика в России»*, 1924); В. А. Косинського (*«Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы»*, Прага, 1924).

По першій революції 1905 року пожвавилися також українські наукові досліді аграрних відносин; згадати б таких головних дослідників, як М. Порш (*«Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 р.»*, *«Україна»* т. IV, Київ 1907; його ж *«Із статистики України»*, *«Україна»*, т. III, 1907 та ін.). Зокрема заслуговують на увагу статті Є. Чикаленка в *«Раді»* (*«Земельне питання і Дума»*, 1907, ч. 39-44), статті *«До питання про аграрну реформу»* в збірнику *«Дзвін»*, 1907; статті М. Гехтера в *«Літературно-Науковому Віснику»* й львівському *«Економісті»*; там таки статті О. Вишневського (псевд. О. Скоропис-Йолтуховського); М. Стасюка (*«Економічні відносини України до Великобританії і Польщі»*, Зап. Наук. Т-ва в Києві, 1911, кн. 8-9; його ж *«Еміграція та її значіння в економічному життю України»*, ЛНВ, 1912, т. 59-60; В. Садовського (*«Російська колонізація на Далекому Сході»*, ЛНВ, 1912).

Цікаві статті про тогочасні погляди на земельну реформу появились в петербурзькому тижневику *«Украинский вестник»* 1906 року (м. ін. статті М. Туган-Барановського, М. Грушевського, М. Могиланського й ін.). Багатий порівняльний матеріал на підставі дореволюційних джерел і літератури зібрав один із співробітників підготовки проектів земельного закону Центральної Ради, пізніший професор Української Господарської Академії О. Мицюк у літографованій праці: *«Аграрна політика»*, т. I-II, Прага, 1925. У першій частині другої цієї праці проф. Мицюк дав перегляд аграрних відносин на Україні й селянських рухів у революції 1905-06, дискусій і поглядів у тогочасних урядових колах і в Державній Думі, розмі-

рів і результатів Столипінської реформи на Україні та переселення за Урал, на Сибір і Далекий Схід.

Цифровий матеріал про сільське господарство України зібраний у праці проф. Г. О. Кривченка «Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України» (Київ, 1919).

Проф. К. Воблий вмістив цінний історичний перегляд виробничих і соціальних відносин у хліборобстві України у своїх «Нарисах з історії російсько-української цукро-буякової промисловости», вид. ВУАН, т. I-II, Київ, 1928-1930; проф. М. Слабченко в своїх студіях, зокрема в «Матеріалах до економічно-соціальної історії України 19 сторіччя» (Харків, 1925) і в праці «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства на Україні 19-20 ст. (Одеса, 1927); проф. І. Феценко-Чопівський у «Економічній географії України», вид. «Земля» (Відень, 1922).

Поминаючи властиві їм обов'язкові тенденції, все ж варто звернути увагу з огляду на використаний ними історичний матеріал на потойбічні студії й публікації, як, наприклад, «Аграрная политика советской власти, 1917-18. Документы и материалы» (Москва, 1954); «Сборник декретов, положений, циркуляров, инструкций по земельному вопросу на Украине» (Харків, 1920); далі праці передових дослідників історії й сучасних аграрних процесів на Україні, як П. М. Першин, І. О. Гуржій, В. П. Теплицький, Ф. К. Назаренко, І. Х. Ганжа, О. О. Овсянников та ін.

Важливішу наукову історично-аграрну літературу для західньо-українських земель австрійської займанщини, головне для Галичини, я зібрав у своїх лекціях: «Західньо-українське село, його історія і сучасний стан» (вид. УТГІ, Подєбради, 1935). З українських дослідників після В. Навроцького (йому присвячена моя монографія, вид. РСУК, Львів, 1934) найбільше праці над досліддами аграрної справи присвятив І. Франко в численних студіях і публіцистичних статтях, зібраних пізніше у виданні «В наймах у сусідів» (Львів, 1914) та в 19 т. збірного видання творів.

Історії аграрних відносин у Галичині присвячені досліді В. Будзиновського («Хлопська посілість в Галичині», Львів, 1894 й ін.), Ю. Павликівського («Земельна справа у Східній Галичині», Львів, 1922), О. Т. Войнаровського («Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси», Львів, 1910), Е. Храпливого («Сільське господарство галицько-волинських земель», Львів, 1936).

З сучасних дослідників аграрної історії Галичини слід згадати також м. ін. М. П. Гарасименка («Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства», вид. АН УРСР, Київ, 1959), С. М. Злупка («Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині, кінець XIX поч. XX ст.», Львів, 1960).

З польських дослідників: Ст. Щепановського («Nędza Galicji w cyfrach», Львів, 1888); Ф. Буяка («Galicja», т. I-II, Львів, 1908-1910); Й. Бузека («Własność tabularna w Galicyi», — «Wiadomości statystyczne», XX-3; його ж «Administracja gospodarstwa społecznego», Львів, 1913); Л. Каро (праці про лихву і еміграцію), Л. Бігельвайзена, Т. Пілята, М. Лося, Л. Пайгерта, А. Кшижановського та ін.

Для порівняння сторонньої критичної оцінки земельного питання в Росії, в тому числі й на Україні, у часи першої революції 1905 року цікаві думки й передбачення німецького соціолога М. Вебера про потребу й можливості земельної реформи, настанову й проекти уряду та політичних партій у його двох студіях: «Zur Lage der bürgerlicher Demokratie im Russland» і «Russlands Übergang zur Schein-Konstitutionalismus» — *Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, Bd. XXII-XXIII, 1906.

З дотеперішніх студій 1917—20 років більше уваги присвятили історії земельного питання на тлі тогочасних загальних подій: П. Христюк у праці «Українська революція. Розвідки і матеріали до історії української революції 1917—20 рр.» (Відень, 1921); Д. Дорошенко: «Історія України 1917—23», т. I. Доба Центральної Ради, П. Українська Гетьманська Держава 1918 р. (Ужгород, 1930, 2 вид. Нью-Йорк, 1954); М. Ю. Шаповал: «Революційний соціалізм на Україні» (Відень, 1921).

З найновіших особливо цінна в своїй головній частині про сільське господарство праця недавно померлого К. С. Кононенка (1889—1964): «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960» (вид. УТГІ, Мюнхен, 1965). Це студія компетентного автора так у політико-аграрній теорії, як і в практичній організації аграрної адміністрації, багата спробами критичної аналізи розвитку соціально-економічних відносин України найновішої доби на підставі численно зібраного й простудійованого матеріалу й використаної літератури. У своїй переважній частині ця праця є розвиненим продовженням двох попередніх праць: «Аграрна політика большевиків» (з числами й екскурсами в дореволюційну історію, псевд. Н. Олежко, Мюнхен, 1947); та англомовні праці: «Ukraine and Russia a history of the economic relations between Ukraine and Russia» (1654—1917), The Marquette Univ. Press, Milwaukee 1958.¹

2. Розміщення соціальних сил в аграрній структурі України до революції 1917 року

При проведенні реформи в Росії 1861 року з хліборобської площі в дев'ятох українських губерніях 37 460 633² десятин селянам припало 16 762 066 дес. (44,6%) надільної землі, якою селяни перед тим користувалися, бо 31% відібрано їм, і ці «одрізки» довго селянство тямило. Освоєнням невжитків селянство підвищило надільну площу так, що в 1877 році вона становила 18 722 687 дес., у 1905 дійшла до 20 127 454 дес. Разом з прикупленою землею до 1917 року в руках селян було біля 28 млн дес. землі, або 64% всієї хліборобської площі.³

¹ Тут варто б тепер відмітити деякі тогочасні голоси про земельну справу на Україні, зокрема критичні на земельний закон Центральної Ради з 18. I. 1918, наприклад, Р. Залозецького, «Земельна реформа на Україні» (Відень, 1918); М. Зерінга: «Про земельну справу на Україні» (Відень, 1918); М. Баєра: «Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи» (Відень, 1920).

На цьому місці висловлюю також свою щирю подяку проф. Б. М. Мартосові, першому генеральному секретареві земельних справ в уряді Центральної Ради, за ласкаві інформації та деякі уточнення дат і осіб, причетних до праць над проєктами земельної реформи та земельного закону Центральної Ради.

² 1 десятина = 1,09 га.

³ За дещо, може, підвищеними підрахунками, в працях К. Кононенка (пор. «Ukraine and Russia»... 1654-1917, стор. 77, у другій частині «Росія і Україна»... 1917-1960, стор. 55).

На двір колишнім кріпакам припадало в 1861 р. пересічно 6,3 дес. землі. З 5 955 000 осіб (коло 19%) не отримало тоді наділу, 3% дворів отримали менше 1 десятини, 16% отримали 1-3 дес., 67% від 3 до 10 дес. і 14% понад 10 дес. на двір. Пересічно в 1877 році селянські господарства Правобережжя мали 5,4 дес., на Лівобережжі — 6,8 дес., у Південній Україні 8,5 дес. Біля 32,3% селянських господарств уже на самому початку звільнення з кріпацтва мали менше 4 дес. землі, тобто не доходили до споживчої норми при тогочасній сільсько-господарській культурі.

Селянські господарства щораз дробилися при спадщинних поділах. Ось як виглядали ці зміни на прикладі Маріупільського повіту, а вони були подібні й у інших місцевостях:

	1886	1901
Господарств без засіву було	4,6% —	6,8%
нижче 5 десятин було	19,3% —	15,7%
5-10 десятин було	28,7% —	28,0%
10-20 десятин було	35,1% —	29,8%
20-50 десятин було	11,6% —	17,6%
понад 50 десятин було	0,7% —	2,1% ⁴

Типовий приклад для подільського села Курилівці Муровані (Ушицького повіту): у 1861 році в селі було 271 двір з площею коло 1 000 десятин землі. Пересічно на один двір припадало 4 дес. У 1905—6 році дворів стало вже 554, і на кожен припадало пересічно лише коло 2 дес., або 2/5 дес. на душу. З 554 дворів 4% мали лише садиби без польової землі, 38% мали від 1/4 до 1 3/4 дес., 26% від 2 до 2 3/4 дес., 22% від 3 до 4 1/2 дес. і тільки 3% від 5 до 11 3/4 дес.⁵

У 1917 році аграрна структура селянських господарств складалася з ось таких категорій господарств:

Без засіву	700 тис. господарств	—	15%
1—3 дес.	800 тис. господарств	—	20%
3—5 дес.	1000 тис. господарств	—	22%
5—8 дес.	950 тис. господарств	—	21%
8-10 дес.	600 тис. господарств	—	13%
10-20 дес.	300 тис. господарств	—	7%
Понад 20 дес.	80 тис. господарств	—	25% ⁶
Разом	4,430 тис. господарств		100%

⁴ Кононенко, стор. 59, табл. ХХІ.

⁵ Мицюк, *Аграрна політика* II, стор. 26.

⁶ Кононенко, стор. 59, табл. ХХІV (за І. Фещенко-Чопівським, *Екон. географія*).

Надільну землю 1861 року передано селянству в громадське (общинне) або подвірне (родинне) землеволодіння. На Україні переважало подвірне землеволодіння:

На Поділлі подвірної власности було	—	94,6 ⁰ / ₀
На Полтавщині	„	84,1 ⁰ / ₀
На Київщині	„	83,3 ⁰ / ₀
На Волині	„	77,9 ⁰ / ₀
На Чернігівщині	„	48,3 ⁰ / ₀
На Херсонщині	„	11,2 ⁰ / ₀
На Харківщині	„	4,7 ⁰ / ₀
На Катеринославщині	„	3,5 ⁰ / ₀ ⁷

Але й в останніх губерніях (Херсонській, Харківській, Катеринославській), де переважала формально-правна община, вона практично була безпередільна і переходила в звичайне подвірне землекористування. Отже на Україні існував зовсім відмінний лад в селянських земельних відносинах, ніж на корінних російських землях, де здавна було общинне, переважно передільне землеволодіння.

Напередодні Столипінської реформи (на 1905 рік з 25,7 млн десятин селянських земель лише 8,5 млн було в громадському (общинному) володінні, решта в подвірному (з якої 5,6 млн дес. було вже до того часу прикупленої на власність)⁸

З загального земельного сільсько-господарського фонду та території 9 українських губерній 1861 року залишилося в приватній власності 17 952 886 дес. землі (або 47,9⁰/₀), в тому числі було 15 174 000 дес. великої поміщицько-дворянської власности, решта 2 745 681 дес. (або 7,5⁰/₀) належало державі й церкві.

1877 року 3 000 великих маєтків (або тільки 1,5⁰/₀ усіх господарств) мали в своїх руках більше 50⁰/₀ придатної для сільського господарства землі. На самій Київщині було 17⁰/₀ приватних великих власників, які мали пересічно кожен понад 10 000 десятин, на Волині було таких 24⁰/₀. Найбільші лятифундії простягалися на Південній Україні. Полтавщина й Чернігівщина творили полосу маєтків дрібних дідичів і багатих козаків найнижчої пересічності (до 200 дес.) у загальнооросійській класифікації.⁹ На Лівобережжі був найбільший відсоток українських дідичів, які признавалися до своєї національності. Це були нащадки давнього козацько-старшинського походження, між ними були заслужені для української культури, деякі до революції були активні в українському громадському житті. Їх обіднілі роди видали чимало української інтелігенції.

⁷ Кононенко (за Слабченком), стор. 92, табл. XLVII.

⁸ К. Кононенко, *Україна і Росія. 1917-1960*, стор. 33. Далі цю працю нотуватиму для відрізнєння від першої, англomовної, як ч. II, (Кононенко II).

⁹ Пор. картограми класифікації категорій великої і малої земельної власности України в порівнянні до категорій на всьому просторі імперії 1905 року. П. Лященко, *History of national economy of Russia*, стор. 463 і 665.

Колись лише цариця Катерина II за 12 років (по 1775) роздала своїм фаворитам, звичайно чужинцям, біля 4,5 млн десятин землі в Південній Україні. На Правобережжі до найновіших часів зберегли свої маєтки потомки власників лятифундій з історичних дарувань польських королів своїм магнатам і з самовільних їх захватів великих земельних просторів. З надань з царської ласки, особливо після бою під Полтавою 1709 року, заслуженим у підкоренні України постали великі посілости на Лівобережжі — Меншикових, Долгоруких, Шафирових, Шереметєвих, Мусін-Пушкіних та ін. Маєтки графів Бобринських на Київщині досягали понад 40 тис. десятин, Сангушків до 65 тисяч, графів Потоцьких, Браніцьких на Київщині, на Поділлі й на Волині простягалися на просторах по сто кількадесят десятин. Величезні маєтки мали на Україні герцоги Мекленбург-Стреліцькі (Карлівка на Полтавщині понад 60 тис. десятин), Саксен-Альтенбурзькі, далі Енгельгардти, Шейдемани, Фальц-Фейни, родичі царської династії (наприклад, великий Грушівський маєток кн. Михайла в Південній Україні) та ін. Було декілька великих маєтків і давніх аристократичних українських родів — Скоропадських, Кочубєїв, Галаганів, Милорадовичів, Тарновських (переважно на Чернігівщині). Але небагато з них залишили сліди в українському національному русі.

Доробилися на воєнному інтендантстві та накупили великі земельні маєтки деякі представники нової буржуазії й нащадки колишніх селян-кріпаків — Терещенки, Харитоненки, Яхненки. Нащадки цих новорозбагатілих панів часто звичайно відчужувалися від народності предків, за винятком таких «білих круків», як брати Платон і Василь Симиренки, Г. Галаган, Є. Чикаленко, брати Шемети та ще кілька дрібних, які заслужилися як меценати української культури чи часто і в українському громадському житті. За статистикою 1905 року, на Україні було яких 97 великих маєтків, які разом мали коло 2 млн десятин землі, так що на кожний припадало б пересічно по 20 тисяч десятин і були вони переважно власністю поляків, росіян, чи німців.¹⁰

Велика земельна власність перед революцією була сильно обтяжена боргами. Гіпотечні борги поміщицьких маєтків сягали 70-90% вартості землі. Прибутки їх ішли на відсотки й розтрати на виставне життя та розкішні видатки власників, здебільша поза Україною, в російських столицях — Москві й Петербурзі та за кордоном, у дорогих вигодах великих західноєвропейських міст. Від 1861 до 1905 року розміри дворянсько-поміщицького землеволодіння зменшилися з 15 174 тисяч десятин до 9 985 тис., ще більше їх земля почала випродуватися після революції 1905 року.

У 1917 році вся велика власність у 9 губерніях України становила коло 13 млн десятин, або не цілих 37% усієї сільсько-господарської площі. З усього земельного фонду припадало тоді дещо понад 63% на селянські надільні і прикуплені землі, 30% на дворянські, помі-

¹⁰ *Очерки развития нар. хозяйства Украинской ССР*, вид. АН СССР, Москва, 1954, стор. 45.

щицькі й на землі, приналежні буржуазії, 0,6 млн (1%) належало церкві й монастирям, 2 млн (6%) було державних, кабінетних і династичних земель.¹¹

Попри постійний спад цін від 80-их рр. на сільсько-господарські вироби на західних європейських ринках, ціни на землю, яку прикупували селяни в дідичів, посилено зростали. Коли в 1888—96 роках пересічна ціна за 1 десятину на Україні становила біля 72 крб., то 1897—1905 уже 127 крб., 1906—14 — 196 крб. У деяких околицях ціни були ще вищі, наприклад, на Полтавщині 1897 року ціна за 1 десятину землі становила 103 крб., 1902 — вже 207, 1905 — 236, 1908 — 281, 1909—12 — 236, у 1913 — 451 крб.¹² Так само зростала орендна плата на землю. На початку ХХ ст. великі власники обробляли в своїх господарствах тільки 56% землі, решту здавали в оренду. За обрахунками П. Маслова, селяни орендували 4,5 млн гектарів дідичівської землі й щорічно платили власникам 63 млн крб. Потреба прохарчування примушувала селянство погоджуватися на підвищені ціни. Оренда сягала, бувало, майже 60% загального прибутку. Низькі заробітки в маєтках великих власників, на цукроварнях і бурякових плянтаціях, неможливість відпливу з перенаселеного села на заробітки, до нових промислових центрів, які пізно почали розвиватися у Південній і Південно-Східній Україні, побільшували безземелля й малоземелля українського селянства. При такому скорому зрості цін бідніші не мали змоги ні купувати, ні орендувати землю. Від 1860 року до початку ХХ ст. сільське населення України збільшилося на 86%, а площа селянських земель лише на 31%. Понад 75% усього населення України і понад 82% людности української народности займалися хліборобством. Від 1891 до 1900 року виємігрувало з України під російською займанщиною ледве 336 тис. осіб, щойно в наступному десятилітті пошквалилося переселення за Урал, на Сибір і Далекий Схід. За підрахунками проф. К. Воблого, між 1896 і 1916 роком виємігрувало туди з України біля 1 600 тис. осіб. За підрахунками того ж дослідника, в 1901 році надвишка робітничої сили, невикористаної в сільському господарстві, становила:

На Київщині	— 1 326 тис. осіб	На Харківщині	— 1 037 тис. осіб
„ Волині	— 1 095 „ „	„ Катеринослав.	— 663 „ „
„ Поділлі	— 1 184 „ „	„ Херсонщині	— 664 „ „
„ Полтавщині	— 1 310 „ „	„ Таврійщині	— 289 „ „ ¹³
„ Чернігів.	— 890 „ „		

¹¹ У цих підсумках бувають у статистичних джерелах часто поважні різниці; я беру, на мій погляд, найдостовірніший розподіл.

¹² Пор. Кононенко, стор. 69—70.

¹³ К. Воблий, *Економічна географія України*. Київ, 1927, стор. 73; його ж *Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловости*, II, стор. 29.

За підрахунками іншого дослідника, напередодні революції в українських селянських господарствах було не використаних біля 7 778 тис. осіб; тільки близько 3 млн з цього числа знаходило дуже низько оплачувану працю в поміщицьких господарствах. Українська промисловість могла використати в той час не більше 1 080 тис. робітників.¹⁴

Після розпачливих місцевих страйків і розрухів селянства у 1902 році масово та в гострішій формі вони виступали по всій імперії і на Україні в часи першої революції, зимою 1905 і влітку 1906 року. Найсильніше виявили себе аграрні рухи на Лівобережній і Південній Україні, на Правобережжі страйки сільсько-господарських робітників були найчастішою формою руху. Розрухи поширювалися стихійно, хоч і не без підсилювання їх агітацією з боку політичних партій — соціалістів-революціонерів і соціал-демократів. Обидві партії зформували були для підтримки аграрного руху спеціальні бойові дружини. Подекуди рухом керували організовано сільські громади; вони досить самостійно й ділово вели переговори з власниками великих маєтків у справах поліпшення умов оренди, заробітних платень, зменшення відробітків за пасовища, дрова і подібне. На Лівобережжі й у степовій Україні розрухи мали гостріший характер: не лише вирубування лісів, захоплення пасовищ, сінокосів, страйки дворових і сезонних робітників, але й розгроми та розбір хліба з економій, худоби, підпали і нищення будинків, заорювання землі тощо. У розрухах звичайно брали участь солідарно всі шари села, за виключенням тільки найбагатших, які зате свідоміше ставили й політичні вимоги: «потребу інших порядків», «нових законів». Масового антагонізму серед різних суспільних груп села ще в 1905—06 рр. не виявлялося. Назгал були дуже рідкі випадки, коли багаті селяни були не суб'єктами, а об'єктами руху. За проведеним анкетним дослідженням, аграрний рух 1905—06 рр. не скеровувався проти селян, що мали 30—50 десятин чи орендували 50—100 дес. Натомість були випадки ворожого ставлення селян до «чужих», які купили землю в їхнього пана, та проти захожих безземельних сільсько-господарських робітників, які конкурували в заробітках та мали претенсії до участі в розподілі землі.¹⁵

Аграрна революція 1905—06 рр. не розв'язала важливих справ аграрної проблеми: не принесла ні зменшення цін на прикуп землі, ні на оренду, лише дещо підвишилися (в загальному на 40—50%) заробітки, поліпшилося ставлення до сільсько-господарських робітників, зменшився робочий день, обдурювання при розрахунках за працю тощо. В наслідок революції поміщики вийшли послаблені, селян-

¹⁴ С. Остапенко, *Капіталізм на Україні*. «Червоний шлях», 1924, ч. 3.

¹⁵ На підставі анкетного матеріялу, зібраного III Отд. Імпер. Вольно-Екон. О-ва (т. I-II, СПб 1908) проф. О. Мицюк докладно проаналізував соціологію тогочасного селянського руху в згадуваній праці «Аграрна політика», т. II, ч. 1. Пор. також картограму про розміри посилення селянських рухів у поодиноких країнах Рос. імперії у згадуваному англ. виданні праці проф. Лященко, на стор. 743.

ство після репресій здобуло досвід й усвідомило свої сили, усвідомило потребу ширшої організованості.

«Політичні події 1905 року кинули в ряди непідготованого селянства таку масу ідей, фактів і вражень, що місцями воно з трудом могло в тому розібратися».¹⁶ Царським маніфестом з 3. XI. 1905 були анульовані до того часу не сплачені викупні сплати за надільну землю. Земельна реформа стала головною справою першої Державної Думи. Речником вимог полагодити земельне питання в Думі стала трудова група представників селянства. На 488 звернень до Думи 297 стосувалися справи законодавчого полагодження земельного питання.¹⁷ Не лише ліві та ліберальні, але й найправіші кола та й сам уряд бачили, що справи земельної реформи не можна відкладати. У першій Думі трудова група, що представляла домагання селянства (яке пішло до виборів попри бойкот с-ерів) уже на першому зібранні 27. IV. 1906 на тронну промову царя заявила, що вона приступає до підготовки закону про передачу селянам державних, удільних, кабінетних, монастирських і церковних земель, а опріч того і примусового вивласнення приватних великих маєтків з тим, що «справедлива винагорода» і вивласнення не буде порушувати зразкових господарств і сільсько-господарських промислових підприємств. Цей виступ у аграрній справі був причиною розв'язання першої Думи, яка на знак протесту переїхала у Виборг (Фінляндія) і звідти зверталася до народу з закликом до дальшої боротьби, але уряд тоді вже відчув силу й перейшов до реакції. 9. XI. 1906 уряд видав т. зв. «Столипінський закон» (доповнений 14. VII. 1910) про аграрну реформу.

Запізнена реформа мала на увазі скріпити індивідуальну земельну власність селянських господарств. Общинного землеволодіння вона, правда, не касувала, але полегшувала кожному господареві, що користувався землею за громадським (общинно-передільним) правом, кожночасно на його домагання вийти з общин і закріпити свою ділянку в особисту або родинно-подвірну власність. Так само кожний господар, який вносив заяву про вихід з общин, мав право домагатися, щоб громада «одрубала» — виділила йому його частку в окрему ділянку. Деякі таким способом виділені господарства виходили з громади й будували свої хутори серед виділеного поля, інші залишалися в селі, лише виділену землю мали в окремому відрубі. Рух виходу з общини на хутори й відруби був найбільш жвавий на Україні. Напередодні війни вийшло з общини 12,9% селянських господарств на Полтавщині, 22,5% на Харківщині, 22,5% на Одещині, 20,9% на Катеринославщині.

Столипінська реформа мала також за мету утворення більш економічно сильних господарств шляхом викупу землі у поміщиків, які, налякані революцією й обтяжені боргами, виставили на продаж більше земель, ніж до 1905 року. Для полегшення реформних аграрних

¹⁶ О. Мицюк, *Аграрна політика*, т. II, част. I, стор. 24.

¹⁷ К. Кононенко, стор. 95.

операцій утворено «Крестьянский банк», який давав довготермінові позики й посередничав у продажу й купівлі землі або й сам скуповував землю в поміщиків та перепродавав селянам. При тому для поодиноких районів була визначена максимальна межа розміру господарства, яку можна було селянинові придбати з купівлі в цілості чи малоземельному доповнити до цієї норми свою кількість надільної і раніше вже прикупленої землі. (Для поодиноких районів України ця норма визначена була приблизно в межах 18-25-30 десятин, пізніше її зменшено). Рівночасно з утворенням «Крестьянского банка» по губерніях і повітах були утворені комісії землевлаштування, які мали доглядати, щоб земля переходила тільки в руки «тих селян і хліборобів інших станів», для яких сільське господарство було основним джерелом прожитку. Вони мали також завдання при нагоді виходів на хутори й відрубів та нових прикупів землі при допомозі «Крестьянского банка» допильновувати ліквідацію черезполосиці селянських ґрунтів. З даних за 1906—12 роки виходить, що землю при допомозі «Крестьянского банка» купували такі категорії: 16,3% безземельних, 68,4% таких, чиї дотогочасні господарства не перевищували 9 десятин, 13,3% походили з тих, що вже мали повних 9 десятин. Впродовж десятиліття (1906—15) Столипінської реформи в 9 губерніях України перейшло в руки селян 1 511 898 десятин землі.¹⁸

Разом з діяльністю землевлаштувальних комісій діяла на Україні «Южнорусская переселенческая организация» з своїми обласними відділами, яка скеровувала українське селянство в Азію, на Сибір і Далекий Схід. У 1908—14 роках переселилося селян з Полтавщини — 197 615 осіб, з Катеринославщини — 161 891, з Київщини — 118 337, з Харківщини — 127 005, з Чернігівщини — 118 916, з Херсонщини — 116 891, з Таврійщини — 91 053, з Поділля — 51 394, з Волині — 36 620.

Аграрна революція 1905—06 і в наслідку її Столипінська реформа викликали не лише різні погляди на цілі і методи останньої, але й взагалі пошквалили віддавна ведену в Росії дискусію за і проти общини — на захист громадського, індивідуального і подвірного чи тільки тимчасового й передільного землеволодіння. Давні ідеї («містична віра в общину» слов'янофілів, потім Герцена, Чернишевського та багатьох інших їх послідовників) розвинули російський народницький соціалізм у нову ідеологію російської соціал-революційної політичної партії, що вбачала в общині «зерно», з якого може вирости майбутній соціальний лад. Цей зародок колективної форми землеволодіння, вважалось скоріше наблизить Росію до соціалізму, ніж соціально-економічний лад країн Західньої Європи. Один з головних оборонців общини проф. А. І. Чупров¹⁹ аргументував, що община гарантує принципи справедливого розподілу землі, що в ній «усі, хто мав щастя з'явитися на світ Божий, мають право на засоби існування». Переділи землі підтримують великородинні двори, община ніби каже: «Плодіться й множтеся», вона здійснює принцип права на труд і рятує Росію від про-

¹⁸ О. Мицюк, *Аграрна політика*, II, ч. 1, стор. 68.

¹⁹ Пор. його працю: «По поводу указа 9 ноября 1906 г.».

летаріяту. Критикуючи реформу Столипіна, захисники общини закидали їй між іншими хибами те, що вона має на меті розбивати клясову селянську єдність і т. д.

Противників общини, давніх «западників», підсилили нові ліберальні кола. Їх головні аргументи зібрані між іншим у «Записке по крестьянскому делу» російського міністра С. В. Вітте, з якою він виступив 1904 року, доводячи, що тимчасове землекористування в общині становить велику перешкоду для поліпшення сільсько-господарської культури, вбиває стимул поступу, стримує ініціативу й енергію господаря та доводить до зубожіння села, затримує в ньому пасивну, зайву надвишку робітних сил.

Проти общини, мотивуючи це закономірностями розвитку продукційних сил, виступили від 80-их років соціал-демократи — марксисти. Вони заперечували, наче б то община, яка затримує економічний поступ, криє в собі якусь цінність для майбутнього соціалізму, що має народитися з надрів розвиненого капіталізму.

Я не маю тут змоги докладніше переказувати аргументи й погляди цієї завзятої й принципової дискусії, що про неї існує така багату література.²⁰ Вона розвинулася й біля таких окремих і актуальних проблем, як справа вивласнення великих землеволодінь (завкупом чи безвкупом), скасування всякої приватної власності на землю чи збереження трудової — націоналізації чи соціалізації вивласненої землі і т. д.

В атмосфері тих ідей і полеміки, яка пов'язувала аграрне земельне питання з цілим загальним комплексом політичних, соціальних і економічних ідей, систем і світоглядів, виростала й формувала свій світогляд молода українська інтелігенція, що перед її молодими політичними партіями революція 1917 року висунула таку величезну відповідальність та масу завдань, а насамперед таку важливу в нас на Україні проблему аграрної реформи, з своїми власними постулатами — національно-державним, соціальним і економічним!

3. Земельне питання в програмах українських політичних партій

Речниками української справи на російській займанщині й організаторами українського національного життя були від 70-их рр. XIX ст. нелегальні «Громади» провідної інтелігенції по більших містах, що не були тісніше організаційно об'єднані. Загальний напрям національно-культурним змаганням надавала «Стара Київська Громада», до якої, oprіч столичних діячів, належали також окремі про-

²⁰ Див. важливішу літературу, вказану в згадуваній англійській праці П. Лященка, стор. 822-825. З тогочасної російської публіцистики багатий перегляд тієї полеміки містили періодичні видання: «Вестник Европы», «Русская мысль», «Современный мир», «Русское богатство» та ін.

відні українські діячі з інших місцевостей, також ті, які жили поза межами України, працювали в адміністрації, шкільництві чи у вільних професіях — у Москві, Петербурзі та ін. містах імперії.

Під кінець XIX ст. під впливом діяльності й програмових дискусій у колах російської інтелігенції серед молодших членів українських громад, зокрема студентських, молодших співробітників земств, почали щораз голосніше підноситися голоси нарікань, що діяльність старших обмежується лише культурними справами, а вони прагнули революційних виступів, мали амбіції наближувати національні українські змагання до тогочасних соціальних рухів і економічного поступу Західньої Європи.

Тоді і вже раніше чимало молодого українського активу пристало до російських політичних партій. Щоб національні українські сили не розгублювалися по різних чужих політичних і соціальних організаціях, 1897 року постала в Києві Загальна Українська Організація, до якої пристало біля 20 громад з більших міст України, деякі студентські гуртки й окремі діячі з різних сторін. Серед молоді, яка не бажала вливатися в російські політичні рухи «всеросійського маштабу» й намагалася сформувати свій соціально-політичний світогляд і діяльність на національній базі потреб українського народу, постала 1899 року Революційна українська партія. Вона скоро поділилася на Українську народну партію під проводом М. Міхновського і на більшу, лівішу групу під проводом Д. Антоновича — Українську соціал-демократичну робітничу партію.

Напередодні подій першої революції 1905—06 років набрала також більш політично-революційного характеру й Загальна українська організація, з якої вилонилася Українська демократична партія, перейменована згодом на Демократично-радикальну, яка згуртувала більш політично помірковані елементи. Тоді також почали виникати окремі дрібні групи (у Києві, Харкові, Чугуївській військовій школі) українських соціалістів-революціонерів аграрно-соціалістичної орієнтації, подібної до ідеології партії російських соціалістів-революціонерів. Усі ці почини українських революційних демократичних партій у підпільній діяльності до 1917 року не встигли розвинути свої оригінальні програми та погодити їх з вимогами української дійсності.

Окрім слабих ще починів українських політичних партій, до революції діяли на Україні сильніші російські партії. Російські соціал-демократи, для розбудови своїх впливів, утворили на Україні своє, пристосоване до українських відносин, відгалуження, т. зв. «Спілку», яка й видавала свої відозви, партійну літературу українською мовою. У провід організації висували русифікованих українців. У російській партії соціалістів-революціонерів віддавна було чимало членів українського походження, які виявили себе у важливіших партійних акціях (згадати б Кибальчича, Д. Лизогуба, Дебагорій-Мокрієвича, Стефановича, Кравчинського, Желябова, Осинського та цілий ряд інших). Від 1912 року соціалісти-революціонери стали також пристосовуватися до українських обставин, видавали в Києві свій орган «Голос тру-

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНІ
О. ОЛЬЖИЧА
ВІД
1950 РОКУ.

імені

О. ОЛЬЖИЧА

305852

8570

да» та втягали в співпрацю гуртки українських соціалістів-революціонерів. І не лише російські партії революційного соціалізму притягали молоді, національно не окреслені чи свідомі українські елементи, чимало членів українського походження було і в російських ліберальних партіях, зокрема в конституційно-демократичній. У першій і другій російських Думах були українські клуби, які видавали свої органи: «Украинский вестник» і «Рідну справу»; навіть у третій, в якій більшість мали дідичі, утворилася була українська група.

З ініціативи української радикально-демократичної партії український національний провід заснував 1908 року нову українську загально-національну організацію — Товариство українських поступовців, щоб своєю мінімальною програмою культурної й суспільно-політичної діяльності об'єднати українські національні (партійно активні й позапартійні) сили. «ТУП» на початку революції 1917 року дав почин до постання верховної української політичної організації — Центральної Ради.

Революцію 1917 року з надіями на політичні свободи прихильно прийняли всі ліберальні й демократичні кола російського громадянства й громадянства неросійських країв імперії, сподіваючися, що в умовах нового демократичного ладу автоматично будуть легше розв'язуватися всякі національні й соціальні проблеми. Соціалістичні партії всіх відтінєй, які з підпілля вийшли наверх з своїми активними, добре підготованими організаційними й пропагандивними апаратами, програмами, традиціями і революційною романтикою, особливо атрактивною для молодших генерацій, скоро перебрали гегемонію в революційному русі. Політичні партії неросійських національностей, у тому числі й українські, підпадали під загальний настрій. Вони також намагалися не відставати від соціалізму і, провоковані в своїй революційній вразливості російськими партіями, мусіли відбивати закиди, наче б то вони своїм відокремленням від «всеросійського масштабу» послаблюють оборону здобутків революції.

У Центральній Раді найбільш чисельно була репрезентована українська партія соціалістів-революціонерів, бо, oprіч делегатів самої партії (УПСР), під її впливом були делегати Всеукраїнського селянського з'їзду (3 червня 1917); з українських с.-р. складалася переважна більшість членів Центрального комітету «Всеукраїнської селянської спілки», а також чимало делегатів Всеукраїнських військових з'їздів. Хоч окремі зародки цієї партії датуються від 1906 року (були, мабуть, і ранні випадки), а найсильніша її київська група існувала від 1913 року, а в час війни вона пожвавила свою нелегально-революційну діяльність і почала видавати партійний орган «Боротьбу», фактично ширша й суцільна організація УПСР утворилася щойно на початку революції. Установчі збори її відбулися 4-5 квітня 1917 року.

Д. Дорошенко, за істориком української революції, провідним членом української с.-р. партії П. Христюком, подає так постанову цих зборів:

«В аграрній справі з'їзд після заслухання і обміркування загального, схематичного доповіді М. Ковалевського, в якому нічого не го-

вориться про пляни конкретного переведення земельної реформи, став, в своїй більшості, на ту точку погляду, що в умовах української економічної дійсності трудно перевести бажану земельну реформу, а саме соціалізацію землі, і що партія, числячись з цим, буде настоювати на передачі всіх державних, кабінетських, монастирських, та приватних ґрунтів на Україні в Український Земельний Фонд, з якого земля має розпреділятися для користування через громадські організації між селянством. Питання відшкодування власникам при переведенні земельної реформи було затушковане туманною фразою, що видатки на переведення земельної реформи треба віднести на рахунок держави».²¹

Дмитро Дорошенко й визнавав, що в соціально-економічних справах УПСР обстоювала націоналізацію землі, але більшість її членів виховалася під впливом ідеології російських соціалістів-революціонерів, а дехто навіть належав спочатку до тієї російської партії. І «хоч укр. ес-ери і відокремилися . . . але в основі їх ідеології лежали ідеї й гасла партії рос. соц.-революціонерів, яка мала свої давні традиції і заслуги перед революцією. Одначе ціла ідеологія рос. соц.-революціонерів побудована на містичній вірі в революційність рос. селянства та його звичку до спільного володіння землею в „общині” (громаді) була зовсім чужа для українського духа».

У характеристиці УПСР Дорошенко подає, що членами її в керівних верхах «були студенти перших курсів, кожен не старше 25 років віку. І сам Христюк твердить, що в молодості партії полягала її слабкість». У її рядах було також чимало молодих сільських учителів. Партія не мала докладніше підготованої теоретичної програми й концепції її практичної реалізації в умовах української дійсності. За характеристикою УПСР К. Кононенка, «реноме бути речником селянських інтересів та високий потенціал революційної напруги . . . спричинилися до того, що вона стала центром притягання великої кількості прихильників. Революція, природно, породила серед найширших мас інтелігенції прагнення організовано включитися в політичне життя. Радикалізм настроїв штовхав її в бік тодішніх панів становища — соціалістичних партій, але тому, що перебування в соціал-демократичній партії вимагало визнання певних концепцій і доктрин, чого в тих масах інтелігенції ще не могло бути, — вона йшла туди, де вистачало лише загальних гасел. Вирішальним було те, що вона бореться за національне визволення, стоїть за революцію та ще й в обороні селянства. За передавальний ремінь до селянства служив для есерів той „третій елемент” (інтелігенція), який перед обличчям педагогічного, медичного персоналу, статистиків та різноманітних земських службовців був дійсним опертям партії, тісно сполучаючись з селом, ніс до нього есерівські гасла та ідеї».

«Отже, не диво, що всі селянські з'їзди першого року революції проходили під есерівськими гаслами . . . Вирішальне значення при цьо-

²¹ Д. Дорошенко, *Історія України*, т. I. Доба Центральної Ради, стор. 51-53. Тут названі й провідні члени партії.

му мала не сама програма соціалізації землі, до якої практично ще не приступали, а те, що есери рішучіше, ніж інші, відстоювали швидше відібрання землі у великих землевласників».²²

Один з найбуйніших провідних членів УПСР М. Шаповал (надто суб'єктивний навіть у критиці власної партії й не зовсім певний у передачі фактів) переповідає скорочено програму-мінімум, прийняту на другому з'їзді партії в липні 1917 року. У земельній справі з'їзд постановляв обстоювати: утворення українського земельного фонду, скасування приватної власності на землю й виключення її з товарообміну, перебрання вивласнених земель без викупу й передання їх у суспільне розпорядження земельним комітетам. З'їзд прийняв «урівнюючий принцип користування землею» згідно з духом трудового права, висловлювався за організацію спільних господарств на конфіскованих маєтках, за конфіскацію диференціальної ренти на загальну користь шляхом оподаткування та за право на тимчасову підтримку з державних коштів для тих, хто потерпить через державну реформу. У свідомості надто загального характеру цієї земельної програми з'їзд накінець схвалив заувагу, що «вона вимагає ще перегляду».²³

В одному місці, критикуючи аграрну програму російських соціалістів-революціонерів і рівночасно програму УПСР та досить заплутано вияснюючи власну концепцію, М. Шаповал також сказав, що українські соціалісти-революціонери не мали «якогось окремого свого виробленого проекту, що ґрунтувався б на місцевих українських даних, або вони, може, думали, що українські обставини подібні до російських» та що їх «соціалізація землі це модифікація російської передільної общини...»²⁴

Один з провідних членів УПСР, її правого крила (про розвиток лівої течії в партії згадаю в наступному розділі) — М. Ковалевський у своїх споминах ось так з'ясовує земельну програму своєї партії:

«Як позитивну програму аграрної перебудови України ми висували знану вже концепцію націоналізації землі, себто удержавлення всієї землі і створення земельного фонду української держави. При цьому пояснювали, що за рахунок удержавлення великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння. Ми пояснювали також, що здійснення цієї програми і соціальної реформи дасть змогу українським селянам через своїх представників повсякчас регулювати селянські наділи і творити нові форми селянського господарства...»²⁵

Таке намагання до своєрідного компромісу принципів соціалізації й націоналізації землі (чи пак соціалізації через націоналізацію) весь час дійсно прикметне партії українських соціалістів-революціонерів. Бо щодо основного їх принципу соціалізації землі, то не надibuємо

²² К. Кононенко, II, стор. 53.

²³ М. Шаповал, *Революційний соціалізм на Україні*, стор. 42-44.

²⁴ Там таки, стор. 133.

²⁵ М. Ковалевський, *При джерелах боротьби*, Іннсбрук, 1960, стор. 246.

(бо, мабуть, і не було) навіть у провідних членів партії ні ясного й погодженого теоретичного з'ясування її, ні уяви про практичну її реалізацію. Для одних основне в соціалізації землі — це скасування приватної власності й передача землі в розпорядження земельних комітетів (як у синдикальному соціалізмі передача фабрик професійним спілкам), для інших суть соціалізації — це вирівняльно-передільний принцип; ще інші вважали і вважають, що есерівська ідея вирівняльних переділів є протисоціалістична, бо «переділити землю, — це значить іти в напрямі, протилежному соціалізації», яка вимагає не поділу, а об'єднання землі у вищі господарські одиниці, засновані на колективній продукції. Згадуваний М. Ковалевський признається, що в своїй боротьбі з пропагандою російських партій давав такі пояснення селянам:

«... Росіяни хотять накидати вам... соціалізацію землі, себто передати володіння землею окремим сільським громадам і скасувати таким чином великі господарства; ви вже не будете господарями на власній землі, а будете робітниками на громадській землі. Особливу силу мав аргумент, що російські соціалісти хочуть „виварити селян у капіталістичному казані“, себто позбавити їх незалежного становища господарів і перетворити у пролетарів».²⁶

Селянство на з'їздах не розбиралося в абстрактній термінології агітаторів і схвалювало резолюції, погоджувалося й на соціалізацію з усіма її консеквенціями, але ледве чи прикладало її до тієї землі, що вже мало, думаючи тільки про вивласнену панську, чи просто під соціалізацією розуміло безкоштовний розподіл панської землі або, може, з обережності чи розсудливої розваги вважало, що не легко скоро й справедливо розділити даровану землю на власність, тому краще передавати її тільки в тимчасове передільне користування. зрештою, безземельне й малоземельне селянство, спрагле землі, в революційному піднесенні не задумувалося, в якій правній формі вдасться йому роздобути її — чи на право власності, чи в спадщинне користування; не розбиралося в незрозумілій для нього різниці, чи абстрактна власність належатиме державі (націоналізація), чи буде в розпорядженні обраних земельних комітетів (соціалізація): у народній уяві «земля Божа», а труд дає право на неї, головне, щоб дістати конкретний трудовий, чи принаймні мінімальний наділ у користування.

Не були підготовані молоді люди з УПСР до великих і складних в умовах революції завдань при віднові власної державности, але чи це їх вина, що ніхто раніше не підготував докладніших власних програм для аграрної країни! У революційних умовах нелегко було знайти на велику потребу розважних та сміливих адміністраторів і законодавців. Треба визнати, що виявлена революційна активність молодих українських есерів мала спочатку вартісні, реальні пляни: охопити в організовані форми інтереси українського селянства і його на-

²⁶ М. Ковалевський, *При джерелах боротьби*, стор. 245.

ціонально-політичне й соціяльне освідомлення. Рівночасно з організаційним оформленням УПСР її заходами в той самий час організувалася «Всеукраїнська селянська спілка». Була можливість поповнити ряди партії з-посеред свідомішого селянського активу й так пов'язати основну масу народу та її інтереси з державним будівництвом. Кооперативна організація, яка мала вже чималий досвід у співпраці з українським селом у підвищенні його поступу й господарства, добробуту і культури, виділила до проводу «Селянської спілки» деякого з випробуваних своїх співробітників (Стасюк, Мартос і багато інших), дала до диспозиції фонди на видання щоденника — «Народня воля», яка скоро досягла 200 тисяч примірників накладу, — такого не мав ні один часопис у той час. З допомогою організаційної мережі Селянської спілки, яка скоро почала розбудовуватися, можна було опанувати не лише класові інтереси без- і малоземельного селянства, мати вплив на вибір земельних комітетів і контроль над ними, а й добре налагодити місцеву адміністрацію. М. Ковалевський сам визнає, що «ця селянська станова організація мала відограти вирішальну роль при формуванні волі українського народу».²⁷ Але розвиток подій і розвиток орієнтації партії, як це далі побачимо, підірвав добрі задуми й переважливу справу.

Друга українська соціалістична партія, найчисленніше репрезентована в Центральній Раді, яка мала в ній і в Генеральному Секретаріаті вирішальні впливи, була Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), що вийшла з колишньої РУП. Не мавши такої масової підбудови, вона мала більше, ніж УПСР, інтелігентних сил і старших діячів з досвідом у громадській праці. З провідних її членів згадати б: В. Винниченка, С. Петлюру, Б. Мартоса, Д. Токаревського, М. Порша, А. Лівницького, М. Ткаченка, В. Садовського, І. Мазепу, Й. Гермайзе та ін. Під впливом української дійсності й досвіду в практичній громадській та професійній праці багато з них позбулися доктринерства. Легковаження селянських справ марксизмом і засудження селянства на «виварення в казані капіталізму» (пролетаризація селянства) насторожило деякого з українських ескеків до «фетиша розвитку продукційних сил». УСДРП не встигла підготувати до української революції й приєднати хоч і слабкі українські елементи в зрусифікованих містах та промислових осередках. Партійна праця не була на тому головнo зосереджена і скоординована. Поодинокі члени чи не більше присвячували праці також організації села, кооперації тощо. У земельній справі партія власної готової програми також не мала. У дечому орієнтувалася також на революційних соціалістів. Українські с.-д. були також за вивласнення нетрудових земель без викупу, критично ставилися до соціалізації, наполягали на націоналізації землі й у тому напрямі впливали на своїх коаліційних спілників — українських есерів. Щодо загального вивласнення й передачі землі в спадщинне користування у визначе-

²⁷ М. Ковалевський, *При джерелах боротьби*, стор. 252.

них межах споживчої і трудової норми без права продажу чи здачі в оренду українські соціал-демократи хоч і сперечалися з українськими с.-р., але спочатку виступали досить нездецидовано. Велику вагу клали на всебічний розвиток кооперації. Провідні члени партії взяли на себе обов'язок у верховній організації ресортів автономного, потім державного життя, адміністрації й оборони країни, мусіли своїми людьми обсаджувати й у Генеральному Секретаріаті пости, які повинні були належати есерам, бо ті не завжди могли знайти в себе кваліфікованих людей. У першому Генеральному Секретаріаті половина ресортів належала с.-д. Українські соціал-демократи, зрештою, толерантно не оспорювали першості компетенцій у земельних справах українських соціалістів-революціонерів, дораджували їм, бо й бачили необхідність поділу праці та свої недоліки в організації українського робітництва. Нерішуче, але все ж вони рахувалися з українською дійсністю, а дехто може й орієнтувався в дискусіях і настанові на західноєвропейських соціал-демократів, ревізіоністів — Е. Давида, Бернштайна, деяких російських меншовиків, бо ще до революції і в українській і російській мові була література, яка давала перегляд дискусій і практики соціал-демократів в європейських країнах, їх шукань у конструкції нового соціалістичного суспільства, корисного погодження з трудовою селянською власністю.²⁸ Програмовим органом Української соціал-демократичної робітничої партії була «Робітнича газета».

Українська партія соціалістів-федералістів, перейменована так з давнішої Радикально-демократичної партії. (Хоч, властиво качужа, вона не була ні соціалістичною, ні федералістичною, тільки назвою й деколи загальнодекларативно пристосовувалася до революційної моди й настроїв). Вона займала радше центрову позицію, а програмою й переконаннями членів була близька до національних демократів. Ця партія не була чисельна, без ширшої членської підбудови, вона мала добре кваліфіковані кадри — інтелектуалів з професійним досвідом, заслужених на полі загальнонаціональної культурної діяльності.²⁹ Належало до неї найбільше членів дореволюційного Товариства українських поступовців, як С. Чикаленко, В. Леонтович, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, О. Шульгин, І. Феценко-Чопівський, К. Мацієвич, М. Корчинський та ін.

У земельній справі зразу партія українських с.-ф. не мала докладніше з'ясованих своїх власних принципів, хоч один з її членів — К. Мацієвич, вчений агроном, теоретик і практичний організатор

²⁸ Пор. В. Левинський, *Селянство і соціалдемократія*, Львів, 1910; також недавно статтю Д. Ф ар к а ш а про аграрну політику угорської соціал-демократичної партії (1910-14), в якій автор обговорив і участь у тій дискусії пізніше радянського економіста, угорського комуніста Е. Варги, який доводив, що «непотрібна абсолютна ліквідація власности на землю» та боронив трудову селянську власність. *Український історичний журнал*, 1966, ч. II, стор. 31-42.

²⁹ Пор. характеристику партії укр. с.-ф. у Д о р о ш е н к а, II, стор. 43-46.

громадської агрономії й господарської кооперації, взяв від початку дуже активну участь у підготові проектів української земельної реформи Центральної Ради. Щойно на з'їзді в травні 1918 року, за гетьманського періоду, партія українських с.-ф. докладніше формулювала свою програму, пристосовуючися до тогочасних обставин і настроїв: у своїй політиці підтримувала ідею загальнонаціональної консолідації Української Держави. Разом з тим партія приймала, що ідея федералізму в політичному житті має таке саме загальносвітове значення, як в соціально-економічному житті соціалізм, і тому ці ідеї мають залишитися провідними думками партії. Як соціалізм єдне всім трудящім маси всього світу, так федералізм містить у собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки й може стати запорукою проти імперіалізму і війни. Щодо ближчих перспектив, рахуючися з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного зв'язку з Великоросією. Але разом з тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія вважає можливим і бажаним для інтересів України.

У земельній справі партія прийняла резолюцію, що її виготівив К. Мацієвич. 1) Верховне право власності на землю повинне належати державі. 2) Зазначаючи свій соціалістичний ідеал, що приватна власність на землю повинна бути згодом скасована, аби остаточно виключити землю з числа засобів експлуатації людської праці, з'їзд партії вважав необхідним «в сучасних умовах господарського життя на Україні, в інтересах розвитку її продукційних сил й інтенсифікації сільського господарства провести рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власності, вважаючи найпродуктивнішим трудове сільське господарство. Ця демократизація повинна перевестися на підставі примусового відібрання за певну плату всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному і безземельному селянству».³⁰

У резолюції, прийнятій на травневому з'їзді партії, докладніше також говорилося про технічні й правні засоби проведення земельної реформи: про залишення висококультурних господарств на орендних умовах в руках сучасних власників і вироблення засобів продукції та передачі їх трудовому господарству; про мобілізацію землі, обмежену кількістю трудової норми і контроль її місцевими органами аграрної адміністрації; про якнайширшу агрономічну допомогу селянству в розвитку культури й поширення кооперативної самоорганізації селянства; про державно-громадську організацію допомоги в переселенні й колонізації і т. п.³¹ Програмові позиції укр. с.-ф. висловлювала «Нова Рада».

Українські консервативні елементи — багатші козаки й поміщики, стривожені революцією й не приготовані до неї, зустріли її не орга-

³⁰ У Центральній Раді члени укр. с.-ф. голосували за вивласнення великих маєтків без викупу.

³¹ Пор. повний текст у Христюка, III, стор. 145-146.

нізовані й не об'єднані. Але вже в травні 1917 року постав (чи радше відновив свою давнішу організацію) з ініціативи українського поміщика на Полтавщині М. Коваленка в обороні приватної власності й клясових інтересів «Союз земельних собственников», пов'язаний організаційно й ідейно з «Всероссийским союзом земельных собственников». До цього «Союзу» належали поміщики й чимало заможних селян, так з природних українців, як і з давніх російських поселенців. Професор Дорошенко, характеризуючи цю групу, твердить, що в ній було й чимало стихійних патріотів, «перейнятих не тільки національною стихією, але й глибокою любов'ю до свого рідного краю.³² Пізніше, в 1918 році, ця група прийняла назву «Всеукраїнського союзу земельних власників», і в ній почалося роздвоєння — на непримиренних оборонців права приватної земельної власності (у ній були переважно великі власники неукраїнської національності й зрусифіковані) та на поміркованіше настроєних прихильників обмеженої реформи, заможних українських селян і дрібніших поміщиків (про це докладніше в п'ятому розділі).

Знову ж з ініціативи національно свідомих і причасних до українського громадського життя дідичів, української інтелігенції з того стану й національно свідомішого заможного селянства утворилася на Полтавщині в червні 1917 року Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). До провідних її членів належали: С. Шемет, пізніший ідеолог руху хліборобів-державників і автор клясократичної доктрини В. Липинський, В. Шкляр, М. Боярський, М. Макаренко, В. Чигрин, І. Корнієнко. В установчих зборах тієї партії взяло участь 1 500 селян і 20 поміщиків. Основою своєї програми вони проголосили суверенність українського народу, збереження приватної власності і вирішення земельної справи Українським соймом на основі парцеляції за викупом.³³

У жовтні 1917 року Українська демократично-хліборобська партія докладніше оформила свою програму. У ній вона заявляла, що «... твердо і непохитно стоїть на ґрунті повної власновільності і суверенності українського народу...», «найвартнішою і вихідною точкою своєї роботи ставить боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні...» «Власна державна організація... важлива не тільки з причин національного, але й економічного характеру». Основою аграрної реформи програма УДХП вважала творення «хуторів, які впродовж 15 років перед тим виявили таке розповсюдження на Україні й творили відзначувану рису українського сільського господарства. Для творення хуторів мав би бути заснований державний земельний фонд з казенних, кабінетських, удільних, монастирських і т. п. земель, а також із земель приватних власників, котрі законодавчим порядком в міру потреби, мали переходити за викупом,

³² Д. Дорошенко, І, стор. 76.

³³ Там таки, стор. 54-55.

за справедливою оцінкою у власність держави, поверх певної, установлені законом норми».³⁴

Нечисленні членством дрібні партії — Соціалістів-самостійників (з давнішої Української народної партії М. Міхновського), Українська трудова й Українська федеративно-демократична помітнішою ролі не відіграли.

4. Розвиток подій і поглядів при підготові земельної реформи на Україні 1917 року

Земельний закон Центральної Ради від 18 січня 1918 року

Перші місяці праці й змагань Центральної Ради (обраної 20 березня 1917) виповнені мобілізацією українських національних сил та спробами насамперед добровільного домовлення з Тимчасовим урядом про передання їй справ організації автономної влади на Україні. Потім щораз більше загострювалися відносини й домагання. Взагалі до середини літа Центральна Рада віддавала всі свої сили передусім справі національного самовизначення і визнання та закріплення своєї позиції найвищого політичного органу на Україні — виразника волі народу творити своє власне життя. Виявом змісту тих прагнень були універсали Центральної Ради: перший від 10 (23 н. ст.) червня і другий від 3 (16) липня 1917 року. Численні з'їзди в столичному Києві й по країні з великим ентузіазмом давали змаганням Центральної Ради підтримку в своїх заявах і резолюціях. Найважливіший з тих з'їздів був Національний конгрес (19–21 квітня), який підтвердив внутрішню організацію й склад репрезентації Центральної Ради та обґрунтував підстави автономії України як «ступінь організації сил до боротьби за власну державу». Важливе значення для підтримки й розвитку прагнень Ц. Р. мали перший і другий Військові з'їзди численних делегатів фронтових і запільних частин (18–25 травня і 18–23 червня 1917), Всеукраїнський селянський з'їзд (10–16 червня), попереджений селянськими обласними з'їздами: Київщини, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, Катеринославщини, Поділля; Всеукраїнський робітничий з'їзд (24 липня), з'їзди, установчі збори політичних партій та ін.

Щойно пізніше, восени, у змісті праці Центральної Ради щораз більше переважають і висувуються наперед (у дискусіях, домаганнях, проектах) соціально-економічні проблеми, вношувані на порядок нарад делегатами українських і неукраїнських представників у Центральній Раді. Під натиском посиленої акції, пропаганди й встрявання чужих ворожих сил (від крайніх правих, демократичних, до найрадикальніших лівих більшовицьких, однаково ворожих), спрямованих на відрив українських мас від Центральної Ради і заперечення її як репрезентанта їх інтересів, — українські політичні партії

³⁴ За Христюком, II, стор. 189, Кононенко II, стор. 58–59.

також, примушувани відбивати напади, переносять свої акції в терен й у виступах у Центральній Раді більше наголошують соціальні проблеми. Зокрема земельне питання й справи найбільшої групи українського населення, яка зберегла впродовж багатьох століть найбільше основних ознак національності, але підупала соціально й занедбана була в освіті й свідомості, стали в центрі змагань і турбот. Конечність вирішення законним порядком аграрної реформи й ладу виходила з аспектів: національно-політичного, соціального і незвичайно пекучого у революційному розладі — економічного. З боку «общерусских» кіл і партій висувалися застереження, що земельне питання можуть вирішити тільки Всеросійські установчі збори, які будуть вирішувати про новий лад усїєї колишньої імперії. Але погляди в Центральній Раді й прагнення всеукраїнських і місцевих з'їздів були такі, що практична розробка й схвалення земельних законів згідно з умовами місцевого життя належать «Українському соймові». Перший Всеукраїнський селянський з'їзд у середині червня 1917 року висловив ширше свої принципи земельної реформи на Україні: приватна власність на землю повинна бути скасована. «Вся земля на Україні без викупу іде в український земельний фонд, яким завідує сам народ через Український сойм і повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Всеросійські Установчі збори повинні це затвердити. З цього фонду можуть користуватись загально тільки ті, котрі будуть обробляти землю своїми руками. Необхідно установити земельну норму, яка повинна бути не менша від норми зуживання й не більша від трудової. В межах цієї норми всі хлібороби можуть залишитися при своїх господарствах. Бажано, щоб більші зразкові господарства передавалися в руки сільсько-господарських товариств. Ліси, води, копальні й інші земельні надра в межах України визнаються власністю всього народу. Видатки по земельній реформі платить держава. Всі посередні й інші податки скасовуються. Замість них заходиться один безпосередній доходивий податок.³⁵ Передаючи ці головні постанови Селянського з'їзду, проф. Дорошенко згадує ще про прийнятту тоді ж резолюцію «Про негайні заходи в земельній справі» в 9 пунктах та доповнює її своїм поясненням. Головний пункт резолюції домагався від Тимчасового уряду негайної організації «Центрального українського земельного комітету», який мав об'єднати діяльність усіх земельних комітетів на території України. Він мав скла-

³⁵ Д. Дорошенко, І, стор. 86. У записці до мене проф. Б. Мартос оспорує Дорошкову інтерпретацію (пор. стор. 66-67, 73-76, 86-87) постанов цього Всеукраїнського й інших губерніяльних селянських з'їздів ось такою заувагою: «Постанови і Всеукр. селян. з'їзду передані у Дорошенка («Іст. Укр.», т. I, стор. 86) правильно, але інтерпретація — нерівна. Зате організація українського з'їзду на Полтавщині описана цілком неправдиво за В. Андрієвським: змішано два з'їзди — укр. національний, на якому я не тільки не головував, а навіть не був присутній, і губерніяльний, на якому я головував, але резолюції було внесено інші, подібні до резолюції Всеукр. селян. з'їзду, що відбувся пізніше». «Про губерніяльний з'їзд Київщини — у Христюка: Христюк... подає факти й документи правильно, але інтерпретація фальшива у другий бік (уліво)».

датися з 47 членів-представників губерніяльних земських комітетів, губерніяльних рад селянських депутатів, делегатів Української селянської спілки, українських есерів і українських есдеків, представників Генерального військового українського комітету, Крайової ради робітничих та солдатських депутатів, але, пише Дорошенко, «участь представників самостійників і автономістів-федералістів була голосуванням відкинута: боялися, що під прапором цих партій може пройти якийсь противник соціалізації землі. Було ухвалено також вважати всі акти щодо продажу, закладу або оренди землі, довершені після 1 березня 1917 року, за недійсні».

Від Всеукраїнської ради селянських депутатів разом з селянськими делегатами, обраними від повітів, увійшло до Центральної Ради 212 представників (на всіх у широкому складі Ц. Р. 822 членів).³⁶ Вони були під впливом українських соціалістів-революціонерів. Так само Українська селянська спілка, яка вважалася становою організацією, хоч репрезентувала головне клясові інтереси без- і малоземельних селян, була організована партією українських с.-р. В її Центральному комітеті, який мав бути виконавчим органом Ради селянських депутатів і у цілості входив до Ц. Р., було: 7 українських с.-р. (М. Ковалевський, П. Христюк, А. Степаненко, І. Пугач, І. Діденко, А. Заливчий, М. Матюшенко), 5 українських с.-д. (В. Винниченко, Б. Мартос, А. Лівидський, Б. Бабич, З. Висоцький), М. Стасюк (голова «Спілки» з провідних діячів української кооперації — соціаліст), Т. Осадчий (народний соціаліст) і М. Гаркуша, безпартійний. У проводі партії українських с.-р. (у тимчасовому ЦК обраному в квітні 1917) були: М. Ковалевський, Л. Ковалів, К. Корж, В. Залізник, В. Ігнатієнко, І. Маєвський, П. Христюк, І. Шлейченко. Менший вплив мали українські с.-р. в Малій Раді, в першому Генеральному Секретаріаті мали тільки одного представника — П. Христюка. У першому Універсалі Ц. Р. (23 червня 1917) про земельну справу була тільки коротка згадка: «Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі. Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим українським зборам (Соймові)». По проголошенні першого Універсалу в Генеральному Секретаріаті, виконавчому органі Центральної Ради підготову земельної реформи доручено генеральному секретареві земельних справ, українському с.-д. Б. Мартосові.

У загальному нарисі інструкцій секретаріатові земельних справ намічено такі головні завдання: «Секретаріат у справах земельних в першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів по Україні та Рад селянських депутатів;

³⁶ Повний склад Ц. Р. і Малої Ради подані у Д о р о ш е н к а, І, стор. 123.

має направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але й сільсько-господарським інвентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, секретаріят має подбати про утворення Українського краевого земельного комітету. Разом з тим той же секретаріят має подбати про утворення українських кооперативних центрів. В цілях підготовки до Установчих зборів секретаріят має підготувати на підставі постанов Всеукраїнського селянського з'їзду проект земельного закону. В тому числі і ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеукраїнського парламенту і Українського союму в земельних справах».³⁷

Генеральний секретар мав на допомогу двох заступників (товаришів генерального секретаря), добрих фахівців у сільсько-господарських справах — К. Мацієвича (український с.-ф., який ще до революції був відомим промотором громадської агрономії і визначним у цій ділянці авторитетом не лише на Україні, а й у цілій Російській імперії та М. Савченка-Більського (безпартійного, потім співчуваючого українським с.-р., колишнього губернського агронома Чернігівського земства). Генеральний секретар Б. Мартос, з питомою йому систематичністю, приступив до організації праці, утворив декілька спеціальних відділів, директором Відділу земельної реформи призначив О. М и ц ю к а (українського с.-р., який мав уже досвід з-перед революції в аграрній адміністрації й зацікавлення в дослідях аграрної політики). Він мав зібрати різні проекти і виробити на підставі їх студій проект земельної реформи. Статистичний відділ, крім збирання матеріалів для інших відділів, мав підготовляти спеціальні студії, між іншим і для виготовлення проекту споживчої й трудової норми селянських господарств. Генеральний секретар, oprіч репрезентації й загального керівництва, найбільше співпрацював із згаданими головними відділами, займався також організацією курсів для підготовки інструкторів земельної реформи й проектом організації всеукраїнських кооперативних центрів. Обидва його заступники підготовляли справи розвитку сільсько-господарської культури, планування сільсько-господарських шкіл, керували організацією Лісового відділу, ветеринарної справи, відділів громадської агрономії, сільсько-господарських машин, дослідних піль, станцій і т. п. Рівночасно секретаріят у порозумінні з Селянською спілкою й органами місцевої самоуправи порядкував організацією волосних, повітових, губерніяльних земельних комітетів. 8-9 серпня Б. Мартос скликав до Києва Всеукраїнський з'їзд представників Земельних комітетів, щоб поінформувати їх про праці над земельною реформою, про пляни її технічного проведення та про вагу комітетів в утриманні ладу в переходовий час, про забезпечення збору врожаю перед самовільними привласненнями й руйнівними виступами. Секретаріят хотів також зібрати й для себе матеріали про настрої представників земельних комітетів з місць для своїх праць. Бо праця над підготовою земельної реформи прохо-

³⁷ Д. Дорошенко, I, стор. 108.

дила в щораз більше напруженій атмосфері подій. На воєнному фронті в червні й липні не вдався наступ Брусілова, в армії щораз більше підупадала дисципліна, також і в деяких українізованих частинах, що їх підривали гасла більшовицьких агітаторів проти війни за «поглиблення революції». Попри порозуміння з Тимчасовим урядом і за твердження конституції автономного устрою під назвою «Статуту вищого управління України», конфлікти далі повторювалися й загострювалися, а їх спричинником був часто штаб київської округи, який, наперекір владі Центральної Ради, під впливом агітації російських реакційних кіл, намагався виявляти свою ініціативу, як диспозиційного центру Тимчасового уряду на Україні. Щораз сильніше стала встрявати в події в Києві та в місцеві справи, головне по містах, Рада робітничих і солдатських депутатів, опанована більшовицькими організаціями. Вони, опріч посиленої агітації у військових частинах, втомлених війною, використали для свого скріплення вибори до міського самоврядування влітку 1917 року, намагалися участю в з'їздах, демократичних виборах інфільтрувати ради місцевої самоуправи, професійні ради й земельні комітети, опановувати їх і розкладати з середини. Не маючи надії на успіх у прискіпшенні переходу «буржуазно-демократичної» революції в соціалістичну при допомозі робітництва, яке в Росії було розмірно нечисельне, на VI з'їзді РСДРП (б) під кінець липня 1917 року Ленін намітив нові завдання й тактику партії, запропонував тимчасово зняти гасло «вся влада радам» та накреслив підготову збройного повстання й організацію дружин червоної гвардії. Важливою передумовою успіхів у збройному повстанні було здобути на свій бік селянські маси. З цією метою Ленін уклав союз з лівими російськими есерами та з їх лав вислав добре вишколених агітаторів на села. Ця подія мала вплив на пожвавлення більшовицьких акцій на Україні та на скріплення лівої течії в партії українських с.-р., у ряди яких раніше добровільно перейшли були деякі члени російських с.-р. українського походження, згодом також і наслані.

Зусиллям Центральної Ради втримати лад на Україні, забезпечити збір хліба і постачання міст, налагодити розхитаний адміністративний апарат дали підтримку й деякі речники національних меншин на Україні. На допомогу місцевій адміністрації й військовим частинам, вірним Центральній Раді, почало організуватися на добровільній базі народної міліції «Вільне козацтво».

7 листопада (н. ст.) 1917 року стався переворот у Петербурзі. Більшовики скинули Тимчасовий уряд та перебрали владу. У Києві стояли одна проти одної такі сили: прихильники Тимчасового уряду під проводом штабу київської військової округи, приготовані тепер до повстання в Києві більшовики та в обороні Центральної Ради вірні їй військові частини. З ініціативи Малої Ради й третього Українського військового з'їзду, який зібрався тоді в Києві на раду, постав «Краєвий комітет для охорони революції на Україні». Український Генеральний військовий комітет опанував ситуацію в столиці, начальник Південно-Західного фронту ген. Володченко визнав над собою владу Центральної Ради й Генерального секретаріату. Але здемор-

лізована армія розкладалася, проти грабежів і погромів мародерів і частин, що самовільно кидали фронт, треба було в першу чергу організувати оборону.

Таке було, лише в дуже загальному нарисі представлене, тло подій восени 1917 року. Вони, звичайно, мали великий вплив на розвиток поглядів і праць над підготовою земельної реформи в секретаріаті земельних справ. При зміні кабінету на початку вересня (щоб заспокоїти амбіції українських с.-р., що не під їх керівництвом, а під проводом українських есдеків виготовляється земельна програма) Б. Мартос став заступником, а генеральним секретарем земельних справ став М. Савченко-Більський. 20 листопада 1917 року Центральна Рада проголосила третім Універсалом Українську Народну Республіку. У земельній справі третій Універсал проголошував такі засади: «Одніні на території Української Народної Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

«Визначаючи, що землі ті єсть власністю всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві для земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських установчих зборів». Універсал призначав вибори до Українських установчих зборів на 27 грудня (ст. ст.) 1917 року і день їх скликання на 9 січень (ст. ст.) 1918.

Після проголошення третього універсалу подалися на димісію генеральний секретар М. Савченко-Більський і його заступник К. Мацієвич.³⁸

На численні тривожні запитання до генерального секретаріату, як слід розуміти постанову Універсалу в земельній справі, — з датою 24 листопада за підписами В. Винниченка (голови Генерального Секретаріату), Б. Мартоса (тимчасового виконуючого обов'язки секретаря земельних справ), О. Лотоцького (генерального писаря) вийшло офіційне пояснення від Генерального Секретаріату. Воно цікаве деякими своїми аргументами, тогочасними настроями в секретаріаті земельних справ і загальними поглядами, як вони обґрунтували принципи,

³⁸ Д. Дорошенко подає, що К. Мацієвич на сторінках «Нової Ради» виступив з статтею, в якій просто казав, що весь аграрний терор, всю руїну сільського господарства, яка почалася на Україні, треба поставити на карб третього Універсалу і проголошених у ньому гасел щодо землі. Він бачив в Універсалі відгуки тих ідей, які ніколи не були властиві українцям, нахил до зовсім чужих нам російських тенденцій механічного загального урівняння землі з її примусовою соціалізацією (див. стор. 188). Щоправда, в Універсалі соціалізацію землі не згадується. Проф. Дорошенко переказує хіба з статті К. Мацієвича зазначені в ньому враження, як і досвід, який він мав під впливом посиленого натиску й вимог соціалізації, які не були загальними, а навіть переважаючими в Центральній Раді, а походили тільки з найрадикальніших кіл однієї партії, що підпадали під вплив чужого підривного встрявання, щоб взагалі не допустити до ухвали земельного закону в Центральній Раді.

що повинні були лягти в «підвалини» земельного закону. У поясненні Генерального Секретаріату говорилося, що «скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих земель до трудового народу без викупу» . . . треба розуміти так, що воно переходить «до народу Української Народньої Республіки, а значить від дня оголошення Універсалу дотеперішнім власникам забороняється землю продавати, купувати, дарувати чи передавати комунібудь у власність якимибудь способами, бо ці землі Українська Центральна Рада вважає власністю не окремих осіб чи установ, а всього народу, при чому, це скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити Українські установчі збори.

«До Установчих же зборів ці землі передаються в завідування вибраних народом земельних комітетів, які будуть порядкувати ними, як це зазначено в Універсалі, на основі спеціального закону, що генеральне секретарство земельних справ має негайно виробити, а Центральна Рада розглянути і затвердити». «Через те, оберігаючи всенародне хазяйство: машини, ліси, будинки, коні, скот й інше, дбаючи про порядок на Україні, Універсал не дозволяє ніяких самовільних захватів земель і всякого добра, порубок лісів тощо, бо такі захвати і порубки неминуче зруйнують відтепер вже народне багатство та викличуть розрухи та сварки в краю і серед селянства».

«Разом з тим Генеральний Секретаріат має на оці подбати про забезпечення інтересів служащих і робочих, що працюють по економіях і підприємствах сільсько-господарського характеру».

«Так само щодо оплати боргів, які лежать на землі та сільсько-господарських маєтках, а також питання про форму і розміри громадської допомоги тим, хто понесе тяжкі втрати через земельну реформу, — все це має бути розглянуто і вирішено на Установчих зборах; через те в Універсалі нічого про це і не говориться».

«Цілком виразно в Універсалі зазначено, що право власності скасовується тільки на землі нетрудових господарств; тому всі землі трудових господарств, які б вони не були: чи то селянські, чи казенні (на Чернігівщині та Полтавщині), чи які інші, остаються у власності теперішніх хозяїв».

У поясненні Генерального Секретаріату говорилося також, що Універсал не касує права власності на землі, які належали містам, містечкам і селам або які знаходяться під дачами, садибами, городами, садами, під дослідними полями і станціями, а також під копальнями, каменоломами, заводами, фабриками і т. п. Так само вияснявалося, що про ліси, які мають особливе значення, будуть видані окремі, також тимчасові, постанови про розпорядження цим народним добром.

У такому ж дусі, як і пояснення Генерального Секретаріату, секретаріат земельних справ видав, за підписом тимчасово керуючого справами секретаріату Б. Мартоса і директора відділу земельної реформи О. Мицюка, відозву до земельних комітетів. У цій відозві ще докладніше вияснявалося, що «нетрудові землі, се такі, на яких хо-

зайн сам своїми руками і руками своєї сім'ї хоть би й з допомогою машин не працює (не в силах обробити, а мусить держати постійних робітників) . . . Землевласників же, котрі мають площу землі в розмірах трудового господарства, що мають трудові землі, скажемо, менш 50 десятин, Універсал не зачіпає. Така трудова власність не скасована, а остається собі, як і досі була».

Обіцяючи скоро виробити тимчасовий законопроект, як земельні комітети матимуть порядкувати нетрудовими господарствами та які з них категорії мають перейти в розпорядження земельних комітетів, відозва закликала населення під загрозою «тяжкої кари» . . . «не руйнувати цього народного добра, а зберігати його, як своє, не захоплювати самочинно земель та реманенту, бо самоправством можна не знайти, а загубити землю та волю». Безземельні та малоземельні нехай звертаються до земельних комітетів, і ті візьмуть їх потреби до уваги. Земельним комітетам відозва доручала списати живий і мертвий реманент, який підпадав під вивласнення «та взяти під охорону весь маєток (опріч домового та підсадибного господарства) і пильнувати, аби цей маєток не обезцінювався, щоб на той рік був забезпечений звичайний урожай». Відозва обіцяла, що Генеральний Секретаріат подбає про працівників по маєтках, щоб вони не залишилися без заробітку, а «зразкові господарства, кінські заводи, розсадники племінної худоби та ін. візьме в свої руки або доручить їх громадським організаціям». Відозва кінчалася закликом: «Отже кличемо український трудовий люд не чинити розрухів, погромів, бешкету та безладдя і тим не мішати нашій роботі, залишатися спокійним, тоді і ми зможемо спокійно робити і твердою рукою чим швидше провести тебе на обітовану землю».³⁹

Проект земельного закону прискорено був вироблений у секретаріаті земельних справ і виправлений ще окремою комісією, в яку входили під проводом тимчасово виконуючого обов'язки секретаря Б. Мартоса його співробітники у відділах секретаріату — О. Мицюк і Гавсевич та члени Центральної Ради.⁴⁰ Законопроект реферував на 8 сесії Центральної Ради Б. Мартос 27 грудня 1917 року, наради й дискусія продовжувалися й на другий день. Закон мав тимчасовий характер — до Українських установчих зборів; він скасовував право

³⁹ За текстом у «Робітничій газеті», ч. 186, Д. Дорошенко, I, стор. 190-192.

⁴⁰ У написаній для мене інформації про долю цього законопроекту проф. Мартос пригадає собі з членів Ц. Р. в комісії лише О. Шумського (тоді українського с.-р. пізнішого комуніста) і Т. Осадчого, члена Центрального Комітету «Селянської спілки». Текст цього законопроекту не зберігся, він був розмножений на циклостилі і розданий членам Ц. Р. Проф. Мартос твердить, що його промова — мотивація законопроекту на сесії Ц. Р. передана в Д. Дорошенка (т. I, стор. 248) неправильно, бо він користувався «Народною волею» так, як там реферували її українські с.-р., які «наперед вирішили провалити цей закон». У Христюка, пише проф. Мартос, реферування його законопроекту передане навмисно — неповно». Переказую засади законопроекту й історію провалу його на Ц. Раді за інформаціями проф. Мартоса.

приватної власності на землю, забороняв продаж і передачу в оренду землі, передав розпорядження нею земельним комітетам, визначав їхню компетенцію, виділяв землю для сільсько-господарських шкіл та дослідних установ, встановлював права кооператив для спільного обробітку землі, трудову (максимальну) норму на 40 десятин (зменшував норму 50 десятин, визначену перед тим у первісному проєкті секретаріату). Б. Мартос у докладній промові пояснював закон і наполягав на прийнятті його невідкладно, щоб уникнути хаотичного, самовільного захоплення землі селянами, як це вже почало робитися в деяких селах, головне в прифронтовій смузі під впливом агітації збільшовізованих солдатів, що кидали фронт і підбурювали селян, щоб ті «заводили порядок»; вони казали селянам: «Рада землі вам не дасть, беріть самі». У секретаріаті, говорив Б. Мартос, отримано відомості про самочинний розподіл землі в деяких селах і не тільки сільсько-господарського реманенту, а навіть і хатнього майна землевласників, при чому немало його нищилося, а між окремими селами виникали сварки, особливо через сінокоси, що ними користувалося (орендувало) одне село, а тепер на них заявляло претенсії інше і т. п.

Після доповіді Б. Мартоса виступав цілий ряд промовців з критикою законопроекту. Так, Д. Чижевський (тоді російський с.-д.-меншовик) і М. Кушнір (український с.-ф.) вимагали відкинути законопроект на тій підставі, що земельну реформу мають право провести тільки Всеукраїнські установчі збори. Зарудний (український с.-р.) і Скловський (російський с.-р.) критикували законопроект, що він складений не на основі соціалізації і що трудова норма 40 десятин занадто велика. Боронив законопроект партійний товариш Б. Мартоса М. Порш і наполягав на прийнятті закону з огляду на остаточну його потребу і на неможливість проведення повної соціалізації. М. Порш закликав, щоб Ц. Рада не роз'їздилася, не прийнявши закону. Селянські депутати висловлювали незадоволення тим, що трудова норма — 40 десятин — занадто велика і обстоювали переділ «усієї землі».

Пізніше виявилось, що (пригадує Б. Мартос) на засіданнях фракції українських с.-р. дуже агресивно й демагогічно виступали «харківці» — Михайличенко, Северов-Одоевський та ін., що раніше належали до російської партії с.-р., а до української пристали в 1917 році і не поривали зв'язків з російськими лівими с.-р., а ті в той час були в союзі з більшовиками. У Центральній Раді вони створили групу лівих, що стояла за порозуміння з більшовиками за всяку ціну. Фактично ця група творила більшовицьку «п'яту колону», що мала завдання розсадити Ц. Раду з середини (пізніше вони були здемасковані й арештовані. Див. Д. Дорошенко, т. I, стор. 260). Для більшовицького уряду було не бажане, щоб Ц. Рада видала земельний закон, мовляв, землю селянам дадуть тільки вони. Це була основна причина провалу «законопроєкту Мартоса». На другий день нарад розагітовані селянські депутати виступали проти 40 десятин та за «соціалізацію», хоч не розуміли цього терміну. В останньому слові доповідач спростовував виступи опонентів, твердячи, що норму 40 десятин можна зменшити та що й у проєкті було вже сказано, що її можуть змінити земельні

комітети відповідно до місцевих умов. Про «соціалізацію», казав доповідач, не було постанови ні одного Всеукраїнського селянського конгресу (а ті постанови брав на увагу секретаріат при виготові законопроекту), а під соціалізацією, за поясненнями Б. Мартоса, треба розуміти керування земельним фондом громадськими організаціями, і це передбачав законопроект, бо він передає керування земельними справами демократично обраним комітетам від всеукраїнського аж до сільських. Чекати ж з виданням закону до Установчих зборів неможливо, бо земля залишиться необробленою.⁴¹ За схвалення закону голосували тільки українські соціал-демократи та безпартійні, решта проти або утрималися. Мартос зараз після того подався до димісії.

По відкиненні законопроекту секретаріату земельних справ у поспіху закінчення 8 сесії Центральної Ради була прийнята резолюція партії українських с.-р., щоб із складу Центральної Ради виділити комісію пропорційно до числа членів фракцій і доручити їй виробити новий законопроект, «узявши за вихідний пункт принцип повного скасування власності на землю і соціалізації її». Законопроект мав бути внесений на одне з найближчих засідань Малої Ради на затвердження. Резолюція вимагала також призначити секретарем земельних справ члена партії українських с.-р. З трудностю фракція підшукала кандидата — молодого, без досвіду О. Зарудного (за кілька тижнів заступив його А. Терниченко, співчуваючий українським с.-р.).

Тим часом розпалювалася війна УНР з більшовиками. Бо коли насланим агітаторам і більшовикам з місцевих елементів зрусифікованих міст не вдалося підірвати акції з середини, а їй ослабіли сили місцевих більшовицьких організацій, щоб відвертим повстанням захопити владу, 17 грудня 1917 року Совнарком (більшовицький уряд у Петербурзі), за підписами Леніна й Троцького, переслав Україні ультиматум, який на другий день Генеральний Секретаріат УНР відкинув. Бо й не вдався навіть скликаний більшовиками З'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві (16-19 грудня 1917), що на його підтримку вони поклали велику надію, але не змогли його цілковито опанувати, і з'їзд перед своїм закриттям висловив повне довір'я Центральній Раді і Генеральному Секретаріатові та видав відозву до народу, в якій заперечив і засудив більшовицькі безпідставні домагання й обвинувачення, подані в ультиматумі.⁴² Але зфор-

⁴¹ Б. Мартос також згадував, що законопроект перероблявся 3 рази в самому секретаріаті. Пригадую, що колись був у моїх руках неопублікований окремий проєкт К. Маціевича, товариша секретаря земельних справ, у якому була розроблена максимальна норма трудового господарства, відповідна до природних умов поодиноких районів України. Моя записка про цей проєкт загублена в хаосі війни.

⁴² Також 16 грудня 1917 року відбувся з'їзд партії більшовиків у Києві. 54 учасники з'їзду представляли 22 партійні організації з 7 губерній на території України, які разом представляли 18 021 членів. Пор. показник хронології подій 1917-18 рр. «Велика українська Революція. Матеріали до історії відновлення української державности», упоряд. проф. д-р Я. Зазуля, вид. УВАН у США, Нью-Йорк, 1967, стор. 38-40; у додатку текст універсалів і земельного закону Ц. Р.

мована поза межами України більшовицька армія напала з північного сходу на кордони України й стала ширити терор і руїну.

У самій Центральній Раді українські соціал-демократи, соціалісти-федералісти й українські соц.-самостійники, частина правих українських с.-р. і деякі представники національних меншин стояли рішуче за те, щоб нападаві більшовиків дати відсіч війною. Тільки «ліве крило» партії українських с.-р. схилилося до компромісу. 9 січня (22 н. ст.) 1918 року Центральна Рада проголосила IV Універсал — акт суверенності й незалежності Української Народної Республіки. В універсалі між іншим заповідалося, що «в земельній справі комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі...»

Коли вже на вулицях Києва йшли завзяті бої, а над будинком, де відбувалася 9 сесія Центральної Ради, розривалися шрапнелі й сипалося скло з вікон, Центральна Рада, — пише проф. Дорошенко, — «продовжувала свої засідання й ухвалювала один за другим радикальні закони. Цими законами сподівалися зашухувати більшовиків, а тим часом буде заключений мир...»⁴³ 18 січня (31 н. ст.) був прийнятий Земельний закон, складений комісією, до якої обрано було багато членів, але в дійсності законопроект виробили: О. Шумський (український лівий с.-р., пізніше комуніст), П. Христюк (український с.-р.) та російські с.-р. Пухтинський і Дешевой, як це підтверджує сам співавтор П. Христюк та каже, що в основу його «положено постанови селянських з'їздів в земельній справі, а за схему взято проект земельного закону, вироблений колись фракцією соціалістів-революціонерів у 2 Російській Державній думі». Про саму соціалізацію, на якій наполягали с.-р., а укр. с.-д. та інші партії поборювали, правда, не згадується, її рішено покищо залишити на боці, щоб не вносити роздору... «...мовчки був прийнятий принцип „внутрішньої“ згоди перед зовнішньою небезпекою».⁴⁴

Головні статі земельного закону Центральної Ради були такі:

I. Право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народної Республіки касується, — всі землі стають добром УНР, і користуватися цим добром мають право всі громадяни держави без різниці статі, віри й національності. Верховне порядкування усіма землями належить, до скликання Установчих зборів, Центральній Раді, а в межах закону — міськими землями органам міського самоврядування, іншими — сільським громадам, волостям, повітовим і губернським земельним комітетам у межах їх компетенцій.

II. (§§ 6—19) Органам державної влади, органам міського самоврядування і їх союзам та земельним комітетам закон давав право призначати потрібні площі земель для громадського користування з ме-

⁴³ Д. Дорошенко, I, стор. 285. У той час ішли переговори в Бересті.

⁴⁴ Цит. за Дорошенком, I, стор. 286, пор. П. Христюк, II, стор. 128.

тою: а) охорони природних багатств від виснаження й раціонального їх користування; б) визискування багатств землі й повернення прибутків з них на загальногромадські потреби; в) заведення дослідних і зразкових полів, розсадників, селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загальнокорисних установ; г) під будову залізниць та інших потреб громадського користування.

У приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам землю мали приділювати земські комітети та встановлювати правила господарного вживання відведених земель у межах закону.

Нормою наділу для приватно-трудових господарств повинна була бути така кількість землі, на якій родина або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевости способом, могли б задовольняти свої споживчі потреби і підтримати своє господарство, але норма ця не повинна була перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею родини або товариства. Додаткова примітка пояснювала, що у виняткових випадках наймана праця могла вживатися згідно з правилами, що їх встановлять земельні комітети. За користування землею не повинно було бути ніякої плати. Оподаткуванню підлягали лише землі, надані поверх встановленої норми або надзвичайні доходи з землі, які залежать від природних вигідніших комунікаційних і соціально-економічних умов і незалежних від праці господарств.

Терміни користування землею мали громадам і товариствам встановити земельні комітети на підставі правил у межах закону (§ 13). Право користування могло переходити в спадщину за дозволом громад і земельних комітетів, бо тільки з їх дозволу відбувалася передача права користування (§ 14); наділи приватно-трудового користування, на яких зовсім припинялося господарство або заводилося нетрудове, поверталися в розпорядження громад і земельних комітетів (§ 15).

III. (§§ 20—33) З вивласнених земель без викупу за попередніми власниками й орендарями, на їх бажання й з постанови волосних земельних комітетів, залишалися в користуванні наділи землі з садами, виноградниками, хмільниками і т. п. в такій кількості, яку вони власноручно працею й працею своєї родини могли б обробити. Землі під садибами, оселями й деякими господарськими підприємствами залишав закон у користуванні колишніх власників у кількості, встановленій земельними комітетами. Разом з нетрудовими землями в розпорядження земельних комітетів переходив живий і мертвий сільсько-господарський реманент та будівлі колишніх власників, за винятком тієї кількості, яка потрібна для їх життя і ведення приватно-трудоих господарств чи торгових або промислових підприємств.

З землі, призначеної для розподілу між приватно-трудовими господарствами в першу чергу мали задовольнятися потреби місцевої малоземельної й безземельної хліборобської людности, у другу — потреби місцевої нехліборобської і немісцевої людности. У рівню

в ання в користуванні землею мали здійснюватися шляхом: а) оподаткування лишків землі поверх встановленої норми, відповідно до чистого доходу з них; б) оподаткування «диференційної решти» — доходу господарства, незалежного від праці господарів; в) розселення й переселення або зміною між наділами та їх розмірів (§ 29). Землі, потрібні для засіву буряків та інших рослин, за якими визнавалося особливе значення, повинні були приділюватися в приватно-трудове користування з умовою незменшення посівної площі цих культур. Висококультурні господарства мали передаватися цілими в користування товариствам, науковим установам або сільським громадам з умовою, що вони будуть вести господарство на підставі плянів, затверджених земельними комітетами.

Як бачимо, закон вивласнював без викупу не лише нетрудові землі, але й касував загально всяку й селянську (громадську, подвірну й індивідуальну, земельну власність) не лише на деякі надільні, але й на прикуплені частки. Хоч у законі не було згадки про соціалізацію, але тенденції її помітні подекуди в статтях закону (пор. хоча б §§ 13—15 чи 29, де говориться про передачу права користування, відповідальність громад і земельних комітетів за догляд над умовно-терміновим користуванням і господарюванням у приватно-трудових господарствах та про зрівняння в певних випадках.) Такий погляд підтверджує в своїй пізнішій інтерпретації земельного закону Ц. Ради й М. Шаповал. Він бачить у його постановках риси, що «нагадують непередільну общину (громаду), в якій робиться загальний переділ по споживчій нормі з хитанням її вгору аж до трудової норми, а далі господарства фіксуються в користуванні за приватно-трудовими господарями і можуть переходити як спадщина». У цьому, на гадку цього інтерпретатора закону Центральної Ради, було «непризнання головного принципу російської соціалізації — періодичної передільності і підкреслення нерівності наділів при загальному переділі (від споживчої до трудової норми)»... Закон у цілому, каже той самий автор, треба вважати реформою земельної власности, яка переносилася «на весь народ в абстракції», а практично розподілювалася по приватно-трудових господарствах у формі спадкового права на користування землею; чи інакше — «титул земельної власности перенесено на державу, а її зміст — у приватно-індивідуальне спадкове право. Істотно, це є націоналізація землі з широким правом місцевого землепорядкування (для сільської громади і земельних установ)». Закон створював лише «необхідну передумову дійсної соціалізації сільсько-господарської продукції скасуванням приватної власности».⁴⁵

Але ця оборонна інтерпретація хоч і змодифікованих елементів соціалізації, занесених з чужого поля, з «полону абстрактного політич-

⁴⁵ Пор. М. Шаповал, *Революційний соціалізм на Україні*, стор. 141-144; у такому ж дусі була написана брошура франц. мовою: *Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire de la Centralna Rada (le janvier 1918)*, видана закордонною делегацією української партії соціалістів-революціонерів у Празі 1920 року.

ного мислення» частини української інтелігенції, всупереч українській дійсності, не могла злагодити оспорювань прийнятого з поспіхом земельного закону Центральної Ради й пізніших проти нього закидів.

Проводити в життя земельний закон Ц. Ради не довелося, бо війна з більшовиками охопила велику частину просторів України. Більшовики брали несвідомі маси, що їх попередній режим утримував на низькому культурному рівні, не законом, а гаслами: «Грабуй награвоване», «Земля селянам, фабрики робітникам» і т. д. Для них найважливіше було підірвати всякий лад, що його намагалася завести противна, хоч би яка революційна у своїх соціальних прагненнях сторона, та не дати себе нікому випередити в соціально-політичній революції й боротьбі за владу та за завоювання мас. Для селянства найважливіше було придбати землю з вивласнених великих маєтків. Більшовицька окупація зимою 1917—18 року насамперед захопила смуги Лівобережної й Південної України, де поряд з великою земельною власністю й великою хутірською селянською (козакою), великий відсоток селянської землі був у громадському землеволодінні, розділеній в користування дрібним селянським господарством. Головною метою більшовицької соціальної програми на селі було використати соціальний конфлікт не лише між великою і селянською власністю, але й між самим селянством.

На початку революції в боротьбі за владу більшовики не мали власної докладніше оформленої програми земельної реформи. Вони стояли в аграрній справі на тих позиціях, які тільки побіжно вказували Маркс і Енгельс. Багато років вони вели боротьбу з своїми противниками, російськими соціалістами-революціонерами проти общини й її концепції соціалізації землі. Ще в квітні 1917 року на партійній конференції й у своїх статтях Ленін підкреслював вимогу націоналізації землі. Але з приходом до влади, зараз на другий день після перевороту, більшовики проголосили в декреті 8 листопада 1917 року запозичену від соціалістів-революціонерів аграрну програму про соціалізацію землі.⁴⁶ Бо й так основний її принцип (звична на території корінно російських земель община з урівнювальним способом користування) був ближчий для їх дальших цілей, ніж господарство хоч би тільки споживчої чи невеликої трудової норми з індивідуальною чи подвірною земельною власністю.

III Універсал Ц. Ради ухвалював організацію земельних комітетів, а Генеральний Секретаріят пізнішою окремою інструкцією доручав

⁴⁶ Не маю змоги вставляти тут огляд еволюції більшовицької аграрної політики та їх поведінки на Україні. Пор. огляд змін більшовицьких поглядів на земельну справу, їх джерела та літературу в передовій статті В. П. Столяренка і В. П. Шкверця: «Історичний досвід КПРС по соціалістичному перетворенню сільського господарства», «Український історичний журнал», Київ, 1967, ч. 8, стор. 17-27; також «Очерки развития народного хозяйства Украины», стор. 125, 135-7, 139-141. Найновіщу аналізу розвитку більшовицької аграрної політики на Україні, на підставі власного досвіду й спостережень та використаних джерельних матеріалів і наукової літератури, подав К. Кононенко у згаданих уже працях.

їм перебирати в своє завідуння землі й господарства, які за постановами земельного закону підпадали під вивласнення. Але земельні комітети, вибрані з поспіхом серед тривожних настроїв і революційного безладдя, складалися часто з елементів випадкових і нездатних упоратися з трудними для них завданнями. Зимові військові операції й переходи більшовицьких частин, їх постої по великих маєтках руйнували звичайно залишене без опіки господарське й домашнє устаткування та сприяли й помагали широкій реалізації гасла: «Грабуй награване». Самовільні захоплення й знищення продовжувалися до весни, коли наближалася пора приступати до сільсько-господарських робіт. У руках селян опинилося чимало живого і мертвого реманенту з поміщицьких дворів. Але тут слід зауважити, що вже в час війни через брак робочої сили, мобілізованої до війська, великі власники не могли впоратися з загосподаренням своїх земель і значну частку (ще більшу, ніж до війни) відступили селянам, чи то в формі оренди, чи винагороди за працю. Взагалі, за переписом з 1916 року, посівна площа на 84,8% належала селянам і тільки на 15,2% — великим господарствам. Так само, за даними того ж перепису, 91,2% всієї рогатої худоби, 89,8% коней та 87,3% овець належало селянським господарствам.⁴⁷ Якби був опанований спричинений більшовицьким наїздом хаос, сільсько-господарська продукція, оперта, як бачимо, головне на селянські господарства і в своїй масі на працю селянських рук і селянський господарський реманент, була б спроможна задоволити потреби народного господарства, навіть і ті, що виникли з зобов'язань Берестейського договору.

Під кінець лютого 1918 року Центральна Рада повернулася до столиці, що її були заняли більшовики. Уряд (кабінет В. Голубовича) був тоді в більшості в руках українських с.-р. Міністром земельних справ став М. Ковалевський. У середині березня міністер внутрішніх справ П. Христюк розіслав земельним комітетам обіжник, який закликав, щоб розібране з економії майно (яке за закликом мало залишатися власникам) було їм повернене, щоб живий і мертвий реманент був переданий назад туди, звідки його забрано. Обіжник закликав земельні комітети допильнувати припинення всяких лиходійств і селянських розрухів.⁴⁸

Але налагодити зруйновану адміністрацію в країні було дуже важко через брак національно свідомих і вірних справам української державности фахових сил, та ще й при дальших протидіях численних ворожих сил, не прихильних державному відродженню України. З одного боку, зусилля Центральної Ради наводити лад підривали залишені численні більшовицькі агенти та їх спільники — російські соціалісти-революціонери, які добре розумілися на підступах в організації селянських розрухів і аграрного терору та провокаціях. Їм

⁴⁷ К. Мацієвич, *Один з етапів аграрної революції в Україні*, Кооп. Республіка, Львів, ч. 4-5, стор. 105-6.

⁴⁸ Повний текст обіжника див. у Дорошенко, *Історія України 1917-23 рр.*, т. II, стор. 228-89.

тихо й явно сприяли російські й русофільські залишки колоніального дореволюційного режиму, як ті, що були за ліберально-буржуазну революцію, так і реакційні елементи (опріч місцевих, також і ті, що стовпилися на Україні, тікаючи від терору більшовиків з голодних російських столиць і міст). Було не без участі й агентів Антанти, які вели далі війну й протидіяли загрозливим їй наслідкам Берестейського договору. З другого боку, з приходом австрійських і німецьких військ на Україну піднесла голову аграрна реакція, яка знаходила легкий доступ до штабів окупаційних залог, зокрема австрійських, серед яких великі власники, наприклад, на Правобережжі польські магнати, мали добрих знайомих і протекцію. В незavidній позиції проти тих протидій і встрявання чужих сил опинилася не лише Центральна Рада та її уряд, а й ті кола української інтелігенції, які не погоджувалися з земельною соціальною політикою Центральної Ради, та кола того українського селянства й більших землевласників, які були прихильні власному державному будівництву України, але противилися такому полагодженню земельних справ України, яке накреслив земельний закон Центральної Ради.

Професор Д. Дорошенко на початку другого тому «Історії України 1917—23 рр.», присвяченого подіям 1918 року, наводить цікавий документ — реферат австрійського агента своєму урядові з кінця березня 1918 року про ситуацію на Україні та про свій погляд на політику окупаційних властей на Україні. З реферату «Unsere Politik in der Ukraine»,⁴⁹ видно, як ворожі сили інформували автора ніби в політичному інтересі окупаційних властей, але насправді в політичних інтересах великих землевласників на Україні. Вибираю з реферату, наприклад, такі рядки: . . . «Лінія нашої політики на Україні мусіла б безумовно повернутися вправо. Цей поворот, одначе, мусить мати свої певні межі з огляду на те, що ми мусимо знайти порозуміння з тими широкими колами населення, чиї інтереси до деякої міри зв'язані з сучасним режимом. Треба з увагою ставитися до цих інтересів, якщо ми не хочемо наштовхнутися на гострий опір. Конкретно кажучи: селяни мають тепер все, усю одібрану від поміщиків землю і всі хлібні запаси. Вони складають собою величезну більшість народу. Відібрати від них здобуту землю є річчю неможливою. Так само, як неможливо силою примусити постачати нам хліб. Залишається один засіб: зацікавити селян з господарського погляду якомога інтенсивнішим обробленням землі і продажем продуктів. Це може статися лише тим способом, що їм буде законно забезпечено через визнання індивідуальної власності й фактичне — через воєнну оборону проти грабунків і т. д. — володіння землею, прибуток від урожаю і прибуток від проданого хліба». «Всупереч соціалістичним теоріям, про якийнебудь опір селян, певна річ, не може бути й мови. Вони стали через революцію власниками і не мають більше до комуністичних ідей ніякого нахилу, а навпаки — гарячий інтерес до того, щоб принцип приватної власності був відновлений . . . Відновлення приватної власності зустрівло

⁴⁹ Дорошенко, II, стор. 11-13.

б певні перешкоди, але не такі, щоб їх не можна було подолати. Пропонована тут розв'язка земельної справи нашоухується на дуже великі труднощі — мова про відшкодування колишніх власників. Тут виступають соціально для нас важкі два питання: інтереси поляків і наша власна потреба у великій сумі рублів для оплати хліба й для сплати тих видатків українського уряду для підтримки цілої державної машини, в яких ми також зацікавлені (наприклад, справа транспорту)» ... «З огляду на поляків, яким належить значна частина маєтків на Україні, треба, щоб ми виступили коли не за відновлення колишнього стану, то, принаймні, за відповідне відшкодування» ... «Земля, якою тепер володіють селяни, повинна бути за ними узаконена, але за певну відповідну виплату. Селянам повинно бути дано зрозуміти, що без такої виплати земля залишиться власністю держави або буде повернена власникам ...»

Не буду тут докладно обговорювати випадків, які загострили відносини між окупаційними австро-німецькими властями й Центральною Радою, як наказ фельдмаршала Айхгорна в справі весняних засівів без попереднього порозуміння з українською владою чи ультимативні домагання генерала Гренера, начальника штабу німецьких військ на Україні, ухвалені спільною нарадою австро-німецьких військових представників (24. IV. 1918) до українського уряду. У цих домаганнях були такі пункти⁵⁰ ... «Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земськими органами». «Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату селянам за розділену між ними землю. В інтересі здатного сільського господарства до експорту мають бути збережені великі господарства до певних, зазначених у законі меж» ...

З українських партій, які зформувалися впродовж 1917 року, але не були зовсім представлені в Центральній Раді, або лише індивідуально й настільки, що не могли мати впливу на її політику, виступили на початку 1918 року в обороні принципу приватної земельної власності головне дві, згадані в попередньому розділі — Українська демократично-хліборобська партія й «Союз земельних власників». До їх характеристики й ролі у новий період державного змагання України та до їх настанови в земельній справі переходжу в наступному розділі.

5. *Аграрна політика і проект земельної реформи гетьманського уряду періоду Української Держави*

29 квітня 1918 року відбувся політичний переворот. Того дня на «Хліборобському конгресі» в Києві відбулося проголошення Павла Скоропадського гетьманом України. Конгрес відбувся з ініціативи

⁵⁰ Подані в Дорошенко, ІІ, стор. 30-31.

«Союзу земельних власників». Участь у ньому взяли також делегати хліборобських організацій, що їх на з'їзд 28 квітня скликала Українська демократично-хліборобська партія. Обидві партії сходилися на обороні принципу приватної власності, але між обома партіями, які підтримали перемогу політичного устрою Української Держави, були різниці як щодо чисельности, так і в національно-політичних поглядах; а конкретно в земельній справі «Союз» був проти принципу примусового викупу великопанських земель, стояв твердо й виключно на позиціях класового інтересу й непорушності приватної власності на землю, тому не без порозуміння з комендуванням окупаційних австро-німецьких військ прагнув до повалення Центральної Ради й заміни її сильною владою монархічної форми. Під кінець гетьманського періоду «Союз земельних власників» розпався на дві течії. Представники великої власності, переважно неукраїнського походження, як, наприклад, керівники їх Дуссан, гр. Гейден, Ненарохов та ін., виявляли непримиренність у справі земельної реформи, самостійність і суверенність України вважали тільки як переходову форму до федерації з майбутньою обновленою Росією. Група дрібніших українських дідачів і селян у «Союзі» наближалася щораз більше до Української демократично-хліборобської партії. У своєму меморіалі, поданому гетьманові (20. X. 1918), вони заявили, що «Україна є і повинна бути незалежною та суверенною державою з парламентарно-демократичним устроєм» на чолі з гетьманом. Члени цієї групи на чолі з М. Коваленком помалу еволюціонували, більше помірковано стояли на тому, що «принцип приватної власності має бути непорушним, але в інтересах держави розмір володіння землею необхідно обмежити. Через те аграрна реформа повинна бути проведена негайно і в інтересах широких верств селян-хліборобів, яко єдиної та міцної підвалини української державности».⁵¹

Політику сильної влади гетьмана підтримала також т. зв. Кадетська партія, в якій гуртувалися переважно кола ліберальної буржуазії й пов'язаної з нею ліберальної інтелігенції, з перевагою членів російського й жидівського походження. З кіл близьких до цієї політичної партії зформувалася на початку гетьманського періоду організація представників капіталу — великої промисловости, торгу, фінансів і сільського господарства України, популярно звана «Протофіс», що склала була льоаяльну заяву підтримки державної політики гетьмана й нового державного ладу. У дальшому розвитку ця група намагалася посилювати свої впливи не лише на економічну політику, а й на внутрішню національно-державну політику гетьмана, спираючись на порозуміння з окупантськими властями часто поза плечима гетьмана і його уряду. Врешті вона й стала головним речником плянів тісного державного союзу України з відреставрованою Росією, обстоюючи підставу нерозривности їх спільних економічних і політичних інтересів. «Протофіс», крайньо права група «Союзу земельних власників» і кадетська партія мали вплив на формування ради міні-

⁵¹ Дорошенко, II, стор. 396.

стрів гетьманського уряду й реорганізацію адміністрації в країні. Вони об'єднано вирішили підтримувати «сильну владу» на захист своїх класових інтересів, самостійність української держави вважали лише переходовим етапом, хоч може й з-поміж тих кіл (як дехто твердить) виділялися окремі погляди: вважати конечність підтримки будівництва Української Держави й влади гетьмана заради ладу й порядку як основних політичних вартостей самих у собі й приймати українську державну самостійність в розумінні територіального патріотизму, даючи перевагу принципові державности над першенством національного ідеалу.⁵²

У кадетській партії була також невелика група національно свідомих українців-лібералів, переважно інтелігентських професій, які ще до революції брали участь в українському громадському житті, були членами «ТУП», стояли на ґрунті національної української окремішности, але й єдності Росії, а в українських національних справах боронили домагання широкої свободи для українського національно-культурного життя. З цієї групи слід згадати проф. М. Василенка, бар. Ф. Штайнгеля, В. Науменка, В. Уляницького та ін. З цієї групи також були представники в уряді гетьмана, які намагалися деколи впливати на збереження українсько-національного характеру політики та протидіяти впливам чужонаціональних, ворожих українській державності сил. На добрі наміри декого з цієї групи українських кадетів і з групи «природних українців» з «Союзу земельних власників» впливала в своїх зусиллях підтримувати український національний характер державного будівництва Українська демократично-хліборобська партія. Вона ж, з другого боку, підтримувала ініціативу до консолідації українських національних сил, прагнути до утворення політично й соціально поміркованого центру, приєднати до нього в першу чергу українських соціалістів-державників, у дальшому дійти також до порозуміння з державотворчими силами тих партій, які посідали панівне становище в Центральній Раді.

У земельній справі УДХП обстоювала приватновласницький принцип, але вважала конечним проголошення примусового викупу великих земельних маєтків. Деякі провідні люди з цієї партії намагалися ще перед переворотом знайти якийсь компроміс з соціалістичною більшістю Центральної Ради. У цій справі вони зверталися ще 25. III, зараз по з'їзді в Лубнях, і висилали до Центральної Ради делегацію в справі переміни в загальній і зокрема в земельній політиці Центральної Ради, представляючи їй свої резолюції, вимоги з'їзду: «залишення в руках господарів якогось мінімуму землі» й «забезпечення в українській державі правного ладу, рівного як для соціалістів, так і для несоціалістів», та «поновлення складу Центральної Ради представниками від хліборобів...»⁵³

У Центральній Раді під натиском своїх і чужих, у змінених політичних обставинах назрвали також тенденції до деяких змін у со-

⁵² Пор. Дорошенко, II, стор. 86.

⁵³ Дорошенко, II, стор. 16-17.

ціяльній політиці. Напередодні перевороту була прийнята зміна земельного закону постановою, що приватна власність до 30 десятин не повинна підлягати вивласненню.

Зараз після перевороту й проголошення «Грамоти» гетьмана та «Закону про тимчасовий державний устрій України» були намагання приєднати до творення першого кабінету міністрів представників українських національних політичних груп, головне соціалістів-федералістів. (Переговори першого кандидата на прем'єра М. Василенка й ген. Гренера). Але умови представників делегацій міжпартійної конференції, скликаної з ініціативи українських с.-ф., не без впливу УДХП, не були прийняті. А вони ставили домагання змін у проголошених підставах державного устрою, у принципах аграрної політики, «саморозпущення» Центральної Ради, встановлення тимчасового законодавчого органу — Державної ради з представників усіх верств населення. Попри обурення проти способу проведення перевороту й зокрема проти насильства німецького загону над Центральною Радою (Малою Радою) 28 квітня 1918 року й арешту деякого з членів уряду, міжпартійна нарада — щоб не поглиблювати конфлікту — запропонувала також своїх кандидатів у склад ради міністрів.⁵⁴ Міжпартійна нарада домагалася також, щоб в основи зміненого державного устрою була покладена конституція, яку ухвалила Центральна Рада на останньому засіданні. Свої домагання міжпартійна конференція мотивувала заявою, що, «змінюючи соціальну політику, яка досі велася в Центральній Раді, українські партії твердо стоять на тому, що ця політика не повинна бути випущена з дійсно демократичних рук».

Нарешті був зформований кабінет Ф. Лизогуба з кадетів і згідними з правими групами фахівців, без участі Української демократично-хліборобської партії, яка далі не відмовлялася від зусиль консолідації українських національних сил, хоч би для натиску на політику гетьмана й його уряду у напрямі дотримування лінії, згідної з національним інтересом українського державного будівництва.⁵⁵

24 травня утворився Український національно-демократичний союз (УНДС) з об'єднання репрезентованих у ньому партій: Українських соціалістів-федералістів, Української демократично-хліборобської партії, Української трудової партії, об'єднаної ради залізниць України і поштово-телеграфної спілки. З дорадчим голосом вступили до Союзу українські с.-д. і с.-р. Ця, сказати б, зовнішня опозиція в окремому меморіалі, переданому гетьманові, гостро скритикувала перші кроки діяльності нового уряду і його склад, закінчуючи твердженням: «все доводить, що сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу та зміцнити самостійну українську держа-

⁵⁴ Там таки, стор. 57.

⁵⁵ У склад ради міністрів кабінету Лизогуба ввійшов за індивідуальною згодою на пост міністра закордонних справ Дмитро Дорошенко, який перед тим причисляв себе до українських с.-ф.

ву не зможе, і тому нижчепідписані українські партії й організації висловлюють йому вотум недовір'я». «Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий кабінет, складений у більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української „орієнтації”, які мали б повне довір'я широких українських мас».

Так само з виясненням загрозового становища в наслідок встрявання чужих сил у порядкування політичними, господарськими і соціяльними справами України, в якому беруть участь і чинники військового командування окупаційних армій, УНДС звернувся з відозвою до німецького уряду. У ній, зокрема у справах, які стосуються й земельної політики, говориться: «В українському народі відбулася природна й здорова реакція проти утопістичних, нежиттєвих і шкідливих захоплень особливо в аграрній справі. Ця реакція йшла двома шляхами: одна частина землевласницького селянства, організована в союз ще за московського самодержавія земськими начальниками, йшла під проводом московських і москвофільських поміщиків; друга частина хліборобів, організованих українською інтелігенцією та поміщиками-патріотами, була під проводом цих останніх. Організації йшли нарізно, але тих і других об'єднувало бажання оборонити принцип власности, загрожений від соціялістів-утопістів. Та коли українські провідники хліборобів хотіли тільки ґрунтовної реорганізації Центральної Ради й правительства уведенням буржуазних українських елементів, в той час московські провідники хліборобів, підшвиваючись під українську шкуру, хотіли повного знищення самої ідеї Ц. Ради. Треба зазначити, що саме тоді і в Центральній Раді назрівала реакція проти лівих соціялістів». «Замість виждати й дати самому українському народові змогу подужати свою хоробу й знайти шлях до трансформації своєї революційної влади, німецьке військове командування взяло участь у перевороті»... «Українські хлібороби, які творили рух для забезпечення принципу приватної власности, бачать з жахом, що, чіпляючись за цей принцип, чужонаціональні елементи захопили владу на Україні в свої руки й знову обертають українську націю в рабство...»⁵⁶) Відозва підкреслювала потребу й готовість УНДС утворити на місце встановленого «свій національний діловий комітет міністрів з елементів державних і досвідчених фахівців».

Рівночасно з створенням УНДС Українська соціял-демократична партія на з'їзді в травні 1918 року перевіряє свої дотогочасні політичні позиції, а в земельній справі стверджує, що «недоладною земельною політикою соціялістів-революціонерів» дрібні власники були «одіпхнуті» в табір великих власників. З'їзд змінив один з пунктів своєї програми, визнавши право селянської власности на землю в межах встановленої відповідно до місцевих умов норми.

Партія Українських соціялістів-революціонерів теж відбула в травні свій з'їзд та провела на ньому критику своєї попередньої діяль-

⁵⁶ Повний текст меморіялу й «Відозви» у праці Христюка «Документи національно-державного союзу» й у Дорошенка, II, стор. 103-111.

ности. На з'їзді була запропонована постанова: «Стоячи на основах соціалізації землі, як на програмі-максимум, повинна бути поведена така реформа: земля, яка досі перебувала у володінні приватних власників, до певної норми залишається в доживотному і спадщинному володінні». Ця резолюція не була схвалена, але більшість з'їзду не голосувала проти неї, лише втрималася.⁵⁷⁾

На з'їздах цих обох партій, домінуючих перед тим у Центральній Раді, наступив розлам і відділення від них їх лівих течій, які пізніше перейшли в комуністичний табір. Деякі члени опозиційних партій, відсутні від політичної співпраці за гетьманського періоду, провели важливу промадську діяльність в організації кооперативного будівництва, в розбудові шкільництва і в піднесенні національної свідомості селянства. У кабінеті Лизогуба міністром земельних справ був призначений В. Коколюцов, поміщик харківської губ., який мав агроном. освіту й досвід у земельній діяльності. Він, як це було і в інших випадках, під виглядом фаховості ввійшов сам до ради міністрів і обсаджував адміністративний персонал міністерства й органи земельної адміністрації людьми, які часто вороже ставилися до українських національних потреб і національного характеру українського державного будівництва. Не диво, що проти нього вибухнув зараз на початку страйк української частини службовців міністерства; його нетакт виявився також і в посиланні на Айхгорна у «Законі про право на врожай» з 27 травня 1918.⁵⁸

Товаришами міністра земельних справ були: В. Брунет, кол. директор харківської сільсько-господарської школи, та Г. Бурлаков. У першій своїй «Грамоті до всього українського народу» гетьман заявляв: «Права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по розробленню купчих по купівлі-продажу землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів...» У земельній справі гетьман висловився у відповіді делегації хліборобів з Харківщини, Херсонщини, Полтавщини, Волині 21 червня 1918 року, кажучи: «Говорять серед народу, що землі не дадуть. Це неправда: закон розробляється, але не можна його відразу видати, не рахуючися з історичним боком питання. Великих маєтків більше не буде, земля передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки, при чім купівля землі одною особою в різних місцях також не дозволена... Поміщикам надається право продати всю землю державному земельному банкові для утворення земельного фонду держави. Уряд сам буде ділити між безземельними земельні запаси».⁵⁹

⁵⁷ Кононенко, II, стор. 61.

⁵⁸ Дорошенко, II, 285.

⁵⁹ Там таки, стор. 50-82.

У програмовій декларації з 10. V. 1918 новопризначений на голову ради міністрів Ф. Лизогуб заявляв, що «обвинувачення» нової влади в службі інтересам великих земельних власників та в легковаженні насущних потреб селянства — несправедливі. Тому що під господарським оглядом «селянство являється в такому хліборобському краю, як Україна, підставою народного добробуту», уряд приступив до вироблення пляну земельної реформи, «поставивши собі твердою метою зарадити земельному голодові убогих землею і безземельних хліборобів»... «Правительство не спиниться ні перед якими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре було б здатне в найбільшій мірі збільшити продукцію...»⁶⁰

Тим часом 14. VI. 1918 рада міністрів, за підписом голови й міністра земельних справ, проголосила «Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». У ньому серед інших були такі статті:

1) «Кожен власник сільсько-господарських та лісових маєностей»... має право продажу їх без обмеження розміру. 2) Державний земельний банк набуває сільсько-господарські та лісові маєності без обмеження їх кількості, але з тим, що розпродує їх на підставі цього закону. 3) Одна фізична чи юридична особа має право набувати купівлею або даруванням сільсько-господарські ділянки з тим, щоб розмір загальної їх площі... не перевищував 25 десятин. 4) Земельні товариства окремих приватних осіб мають право набувати купівлею або даруванням сільсько-господарські ділянки з тим, щоб кількість набуваної товариством сільсько-господарської землі не перевищувала тієї кількості, котру мають право набути усі купці спільники товариства, рахуючи право кожного згідно з ст. 3 цього закону. Ст. 6. Набування сільсько-господарських та лісових маєностей в розмірах, що перевищують норми, зазначені в ст. 3 і 4, допускаються тільки з особливого дозволу міністра земельних справ для громадських, промислових або інших культурно-господарських цілей, докладно зазначених у дозволі. Ст. 12. Догляд за виконанням цього закону, а також турботи про землевпорядні та межові роботи для здійснення цього закону покладається на повітові та губерніяльні земські комітети... Згадані комісії були встановлені окремим законом з 15. VII. Рівночасно були утворені «Тимчасові земельно-ліквідаційні комісії», які «мали розглядати справи про порушення прав власників та орендарів землі після 1 березня 1918 року окремими особами, сільськими громадами та різними революційними установами...» До таких революційних установ були зараховані скасовані «грамотою» гетьмана з 29. IV. 1918 земельні комітети, встановлені Центральною Радою.

З датою 8 липня 1918 рада міністрів ухвалила «Тимчасовий закон про міри боротьби з розрухою сільського господарства», накладаючи на новоутворені земельні комісії догляд над виконанням цього закону. Комісії мали обов'язок допильнувати виконання постанови про при-

⁶⁰ Дорошенко, 95-96.

мусове використання живого й мертвого реманенту тих власників, які не цілком використовують його у власних господарствах, і постанов про норми плати за сільсько-господарську працю. Губерніяльним земельним комісіям закон надавав право встановлювати кари ув'язнення, призначення до примусових громадських робіт та грошові кари. Більше суворі кари мали розглядатися в звичайному судовому порядку: а) знищення посівів, врожаю та зібраного хліба; б) за свавільне закриття чи припинення, за попередньою згодою, сільських робіт, а також і за підбивання до таких вчинків.⁶¹

Тим часом уже від початку, а посилено в час збору хліба подекуди поміщики стали самовільно організовувати «каральні відділи», які жорстоко розправлялися з селянами, — винними й невинними, серед останніх — найчастіше з найбільш свідомими, зверталися до близьких команд австро-німецьких окупаційних частин, які карали селян, відбирали в них захоплене з панських дворів і власне майно, ловили й вивозили їх на екзекуцію до спеціальних каральних відділів. Були нерідкі випадки жорстокого терору: розстріли без суду під церквою вчитаних з підозрілих списків, не відомо ким доставлених, зігнаних селян 16-60 років, звичайно вдосвіта в неділю.⁶²

Для провокацій терору й беззаконня було широке поле нагод, про що були й чисельні тоді донесення урядові й Українському національно-державному союзові. Щойно 22 жовтня 1918 року була організована заповіджена в «Грамоті» гетьмана в квітні «Вища земельна комісія», завданням якої було виробити основні земельні реформи. Належали до неї під формальним проводом самого гетьмана: новопризначений міністер земельних справ В. Леонтович, Є. Чикаленко, проф. К. Воблий, проф. В. Косинський, І. Чарниш, Е. Ганейзер, проф. С. Франкфурт та ін., разом коло 25 осіб. Основні принципи проекту, проголошені перед самим упадком уряду гетьмана, були такі: всі великі земельні маетки мали бути примусово викуплені державою й потім парцельовані за допомогою державного земельного банку, але не більше, ніж по 25 десятин в одні руки. Залишалися тільки господарства, які мали високе агрикультурне значення, і то в розмірах не більше 200 десятин на кожне господарство. Більші норми залишалися тільки в маетках, які обслуговували цукроварні, годували племінну худобу або плекали високоякісне насіння; одначе й такі в усій своїй цілості не мали перевищувати п'ятикратної максимальної норми 200 десятин, тобто 1000 десятин. Не відчувувалися також садиби й виноградники.⁶³

⁶¹ Порівн. Дорошенко, II, стор. 286-291.

⁶² Знаю це з достовірних свідчень про такі численні випадки в Південній Україні влітку 1918 року, сам я бачив жертви такого терору й був причасний до збирання протокольних фактів.

⁶³ Дорошенко, II, 290-91, пор. оцінку в Х. Лебідь-Юрчика: «Бюджетове право», Львів, 1927, стор. 135-6.

6. Земельний закон Директорії УНР з 8 січня 1919 року

Коли в кінці 1918 року влада перейшла від гетьмана до Директорії Української Народної Республіки, міністер земельних справ нового уряду М. Шаповал дістав доручення «негайно виробити проект земельної реформи з узглядненням моменту і без попередніх помилок». ⁶⁴ Автор проекту взяв в основу закон Центральної Ради і поробив у ньому, відповідно до інструкції Директорії, деякі поправки. Закон був схвалений і підписаний Директорією 8 січня 1919 року і стверджений в кінці січня Трудовим конгресом України. За схвалення закону голосували члени партії автора проекту — українські соціалісти-революціонери, українські соціалісти-демократи і соціалісти-самостійники, проти висловилися українські соціалісти-федералісти. Дехто з партії міністра Шаповала висловлювався, що «закон не означає соціалізації землі», але, стверджує М. Шаповал — закон був загалом прихильно прийнятий «в широких партійних і селянських колах».

Закон Директорії виразніше підкреслював принцип націоналізації землі — верховну власність землі визнавав за державою, яка за допомогою своїх органів і виборних земельних управ мала адмініструвати й порядкувати державним фондом землі, утвореним з вивласнених земель нетрудового характеру. Головний пункт зміни (закон Ц. Ради), § 21, стверджував, що всі доточасні трудові господарства, не більше 15 десятин, залишаються непорушними в користуванні своїх дотеперішніх господарів». Для земель піскуватих, солонців, багнитих та облогуєчих ця максимальна трудова норма (15 дес.) могла бути збільшена постановами повітових земельних управ після затвердження міністерством земельних справ. З § 21 про максимальну трудову норму виходило, що вивласненню підпадали й селянські господарства, які до того часу мали більше 15 десятин. З вивласнених земель і утвореного земельного фонду земельні управи мали під верховним порядкуванням і доглядом міністерства земельних справ надавати наділи у вічне користування малоземельним і безземельним селянам «не менше 5—6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства і не більше трудової норми». Закон передбачав також утворення добровільних хліборобських спілок у кооперативній формі. Закон Директорії відкидав § 29 закону Центральної Ради про проблематичне «урівнювання»; взагалі виключав урівнюючо-передільний принцип російської общини, бо її вже на Україні й не було. На додаток до закону 8 січня 1919 року Директорія УНР видала ще окремий закон з 18 січня 1919 року про додатковий земельний наділ для козаків армії УНР. Кожний вояк УНР мав право отримати звичайний наділ, визначений загальним законом з 8 січня, а крім того ще додатково 2 десятини землі і 2000 гривень безпроцентової позики на загосподарювання, яку належало сплатити за 5 років по закінченні вій-

⁶⁴ М. Шаповал, *Револьюційний соціалізм на Україні*, стор. 138-147.

ни. Закон визначав також, що вояк, який самовільно покинув ряди армії, втрачав право на наділ землі.⁶⁵

Реалізацію земельного закону Директорії земельні управи могли здійснювати лише на дуже обмеженій території України, бо впродовж двох років українська влада мусіла вести війну у важких умовах з більшовиками, Денікіном і Польщею. Великі простори були тереном пересувних воєнних операцій та переходових нищівних окупацій. Більшовицька пропаганда закликала селянство забирати землю негайно в свої руки, бо Директорія, мовляв, має в своїй програмі передати землю в руки «куркулів». Самі більшовики на початку інвазії передавали поміщицькі землі й інше майно селянам; майбутніх форм аграрних відносин вони докладно не встановляли. «Їх метою було підняти все селянство на боротьбу з старим устроєм, зародити й плекати в ньому великі надії на майбутнє...»⁶⁶

6 березня 1919 року більшовики видали інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове вирівнювальне користування». 5 лютого 1920 року «Всеукраїнський революційний комітет» на зайнятих частинах території України видав «Закон про землю». Другий пункт цього закону проголошував, що всі трудові господарства, що існують, і належали досі трудовим селянам-власникам, козакам, колишнім державним селянам і т. д., залишаються непорушними і нехай вони продовжують вільно, без усяких обмежень користуватися всією землею такою формою, якою вони користувалися до цього часу. У перші часи більшовики не встановлювали термінів користування землею, щойно при переході до «НЕПу», 2 березня 1921 року встановили були 3-річний термін користування, а наступного року видали «Земельний кодекс України», про який згадаємо ще далі. Більшовики почали скоро там, де вони міцніше закріпилися на Україні, відбирати в селян розділену з поміщицьких маєтків землю й живий та мертвий реманент. З поміщицьких маєтків стали заводити «совхози» і сільсько-господарські «комуни». Але економічні результати з тих більшовицьких колективних форм сільського господарства не були успішні. У добу «воєнного комунізму» все селянство більшовики обтяжили «продрозверствою» — податком «продуктивного розподілу», що під гострими карами зобов'язував здавати державі всю сільсько-господарську продукцію, за винятком дуже обмеженої норми, залишеної для особистого споживання. Фактично спеціальні «продовольчі відділи» ЧК забирали в селян усе, окрім тієї частини, яку селянинові вдалося заховати від державних агентів. Більшовицька земельна політика відбирання хліба або примусового продажу худоби й інших продуктів за безвартісні банкноти, без постачання селянству товарів, потрібних у господарстві, викликала протверезіння в селян і усвідомлення, що на обіцянки біль-

⁶⁵ Пор. М. Стахів, *Україна в добу Директорії УНР*, Бібліотека українознавства НТШ, Нью-Йорк, т. I, стор. 152, т. 7, стор. 311-318.

⁶⁶ Н. О ле ж ко (Кононенко), *Аграрна політика большевиків*, стор. 28 та ін.

шовицької пропаганди не можна покладатися. Запізно поверталися симпатії селян до своєї української влади. Самооборонні й розпачливі повстання проти більшовиків вибухали по всій Україні й тривали довгий час по невдачі збройної боротьби Директорії УНР.

7. Тимчасові постанови земельного закону ЗО УНР з 14 квітня 1919 року

Перед першою світовою війною західньоукраїнські землі, які були в австрійській займанщині — Галичина, Буковина й українське Закарпаття, належали до країн з найбільшим аграрним перенаселенням в Європі.⁶⁷ Аграрне перенаселення було тут більше, ніж на центральних українських землях у російській займанщині. Загалом у Галичині (для якої маємо докладніші дані) 75% людности займалися сільським господарством; вищий відсоток зайнятих у хліборобстві мала українська людність — 88-90%. На 100 га використаної в сільському господарстві землі — в Галичині жило поперх 100 осіб хліборобської людности, тоді як, наприклад, у Німеччині 51, Франції 43, Голляндії 10 і т. д. Сама ж сільська людність купчилася пропорційно до своєї чисельности, тільки на малій частині хліборобської площі. Велика земельна власність у Галичині в 1852—60 роках займала 44,8% загальної сільсько-господарської площі, до 1912 року вона зменшилася до 37,8%, в тому числі 16,3% площі займали великі маєткові лятифундії понад 5 000 га. Особливо великі площі займали лятифундії барона Лібіга і С-ка — 67 тис. га, гр. Р. Потоцького — коло 50 тис. га, Поппера — 33,5 тис. га, гр. С. Бадені — 23 тис. га та ін. У 1902 році селянських господарств у Галичині, які мали менше 2 га, було 42,3%, таких, які мали від 2 до 5 га, було 37,3%, від 5 до 10 га — 14,9%, селянських господарств, тих, що мали понад 10 га, було 5,5%.

На Буковині на початку ХХ ст. карликуватих господарств, які не перевищували 2 га, було 56%, господарств від 2 до 5 га — було 29%, від 5 до 10 га — 10% і понад 10 га — 5%. Разом селянські господарства займали 61% загальнохліборобської площі.

На Закарпатті селянству належало тільки 36% загальної площі, але 88% землі, що була в тих гірських лісових околицях придатна до хліборобства. Господарства до 2 га становили там 45%, від 2 до 5 га — 30%, від 5 до 10 га — 17%, понад 10 га — 8%.⁶⁸ Процес дроблення селянських господарств відбувався на західньо-українських землях швидше, ніж при подвірному чи громадському землеволодінні, бо земля тут у селянських господарствах була на приватно-індивідуальнім праві і не підлягала ніяким обмеженням у продажі, купівлі, обтяженні боргами і при родинних спадщинних поділах.

⁶⁷ Пор. докладніші цифрові ілюстрації в *Енциклопедії Українознавства (ЕУ)*, I, стор. 138-42 та ін.

⁶⁸ Пор. ЕУ II, «Земельний устрій», стор. 783-787 та ін.

У конституційних умовах Австрії, з автономією країв, Галичини й Буковини в тому числі, велика земельна власність мала економічну й політичну перевагу, і боротьба за її гегемонію, яка затримувала економічний розвиток і соціальний поступ, була нелегка. Будь-які закони в інтересі селянства й загального економічного скріплення громадянства краю не могли перейти в крайовому соймі, де більшість репрезентації мала велика земельна власність, і її представники берегли свої класові інтереси. Для дослідника аграрних відносин цікаві соймові дебати, зокрема над законами про необмеженість мобілізації землі й волю кредитової лихви з 1868 року, потім, при кінці 80-х до поч. 900-их років, над законами про т. зв. рентові господарства, комасацію, гострі бюджетові дебати над позиціями сільсько-господарської культури між українськими послами й деякими польськими селянськими та між соймовою більшістю послів великих земельних власників.⁹⁶

У програмах українських політичних партій, які зформувалися в останньому десятилітті XIX ст. — Українська радикальна партія, Українська національно-демократична, Українська соціал-демократична й Українська суспільно-християнська, — в земельній справі, тим більше в практиці їх діяльності, надто великих суперечностей не було, якщо йшлося про оборону українського селянства. На парламентарній арені в галицькому соймі й віденському парламенті вони звичайно виступали солідарно в загальній справі, коли йшлося про те, щоб протидіяти шкідливим для українського селянства ухвалам законів, які великі власники хотіли провести в своєму класовому чи національному інтересі, як от перешкоди в еміграції українському селянству, колонізація українських земель польським елементом під виглядом т. зв. рентових господарств, сільсько-господарського кредиту, освіти тощо. У селянських страйках від 1901 року також часто всі партії співпрацювали в організації їх і в боротьбі за поправу умов праці с.-г. робітників, оренди, відробітків за ліс, пасовища і т. п.

Бували лише непогодження щодо питання викупу маєтків великої власності й парцеляції між безземельним і малоземельним українським селянством та організації кредитових умов для фінансування парцеляції й допомоги селянству в довготерміновому, низьковідсотковому кредиті на придбання парцель. Цю акцію підтримувала головне Національно-демократична партія, і здійснювали її провідні члени партії (о. Т. Войнаровський, Е. Олесницький, С. Федак та ін.). Національно-демократична партія обстоювала демократизацію аграрних відносин, практично організувала правну оборону інтересів дрібного селянства, його стану організації (т-во «Сільський господар»), кооперативну самопомогу, працювала над поширенням національної

⁹⁶ Не диспонуємо тут найбагатшим джерелом відомостей для аграрних відносин Галичини — Стенографічними протоколами сесій і додатками з нарад соймових комісій, рефератами, прикладеними до них документами і звідомленнями з праць виконавчого органу крайової автономії — крайового виділу. Дещо з тих матеріалів я використав у своїй праці (польською мовою) «Аграрна політика Галицького сойму 1861-1914», Львів, 1931.

свідомости, як основної передумови і в соціальной боротьбі, але виключала доктринальний соціалізм. Більш радикальні програмові позиції щодо безвкупного вивласнення великих панських маєтків відстоювала Українська радикальна партія, яка згодом еволюціонувала від своєї початкової програми аграрного соціалізму, забарвленого молодечим намаганням погодити його з марксизмом. Вона також не прийняла, дозріваючи в своїх програмових поглядах, принципу соціалізації в розумінні російських соціалістів-революціонерів, як цими поглядами теоретично захоплювалися в початках деякі з провідних членів партії (М. Павлик, С. Данилович), а радше схилилася до поглядів на земельну справу соціалістів-ревiзiонiстiв — Бернштайна, Давида й Герца.⁷⁰ Розвиток поглядів на земельне питання й проекти земельної реформи відзеркалювали органи Національно-демократичної партії «Діло» (від 1880 року) й «Свобода» (від 1897 року) та Української радикальної партії «Народ» (1890—1895), в якому зокрема цікаві тогочасні погляди І. Франка на земельні справи й соціальні реформи, наприклад, націоналізацію землі, конфіскацію земельної ренти, здійснення її за теорією Г. Джорджа і його європейських послідовників. І. Франко популяризував у Галичині хліборобські спілки й діяльність «артільного батька» М. Левитського тощо. Від 1895 року офіційно радикальної партії став «Громадський голос». Радикальна партія більше, ніж Національно-демократична, за вказівками свого ідейного провідника М. Драгоманова клала вагу на політичне освідомлення й мобілізацію селянства (організація «Січей» К. Трильовського). Попри деякі принципові різниці, обидві партії співпрацювали в напрямі затримки пролетаризації українського селянства, видобуття з села, для його розвантаження, якнайбільше молоді до шкіл і виховання вірної йому провідної інтелігенції.

Конституційні умови в Галичині, хоч і з великими перешкодами з боку цивільної адміністрації, яка була залежна від великих земельних власників, все ж давали більше змоги доступу українській інтелігенції до села для підготовки його до революційних подій і визвольних змагань, які наступили зараз по закінченні першої світової війни. Підготовка земельного закону не зайняла стільки уваги в Українській Національній Раді Західної Области Української Народньої Республіки, проголошеної в Галичині 1 листопада 1918 року. Попри об'єднання в соборну українську державу актом 22 січня 1919 року, Західна Область республіки зберігала політичну автономію з огляду на особливі обставини на тих частинах, які входили перед тим до австро-угорської займанщини, і на важку війну з Польщею та на міжнародні ускладнення.

Над проектом земельного закону для ЗО УНР велися дебати в Національній Раді від січня 1919 року. Декларативні погляди і полеміку передавали тоді (невідомо, чи де досі збереглися) партійні органи, які

⁷⁰ Пор. передрук доповіді В. Лисого «Аграрне питання» і статтю С. Ріпечького, присвячену пам'яті автора в «Вільній Україні», Нью-Йорк, 1967, ч. 53.

виходили тоді в Станиславові: «Републіка» Національно-демократичної партії і відновлений «Народ» Української радикальної партії.⁷¹

14 квітня 1919 року Українська Національна Рада ухвалила свій земельний закон.⁷² Закон вивласнював усі земельні посілості «двірських обшарів», які адміністративно були відділені від сільських громад, посілості «мертвої руки», тобто фундаційні, монастирські й церковні; землі, що їх придбали власники для спекуляції, посілості, яких власники не обробляли своїми силами та, врешті, всі такі, які своєю площею переходили означену межу, що її мав визначити окремий додатковий закон. З вивласнених земель утворювався земельний фонд області, і з нього мали наділювати безземельних і малоземельних українських громадян, приналежних до ЗО УНР, які займалися хліборобством перед оголошенням закону, — в такій черзі: наперед вояки, які втратили здоров'я у війнах, що їх вела УНР: далі вдови й сироти по поляглих і померлих в наслідок війни українських вояках; вояки-інваліди світової війни 1914—18 рр.; вдови, батьки по вояках, що втратили життя в цій війні; сироти і вдови не воєнні, врешті, інші безземельні селяни, які не служили при війську і не стали каліками. Мірою потреби відповідні площі вивласненої землі мали бути призначені на цілі земельно-громадського господарства держави, громад та загальнокорисних економічних, культурних і добродійних установ для організації зразкових господарств і сільсько-господарських шкіл. Земельний фонд області до часу розділу між управненими переходив у розпорядження й порядкування обласної земельної комісії й підпорядкованих їй повітових і громадських комісій. Верховна земельна комісія мала складатися з 9 членів — 5 обраних Українською Національною Радою і 4 представників повітових земельних комісій. Секретар земельних справ мав право опротестувати постанови обласної комісії, якщо вони не були згідні з законом, тоді комісія мала право внести питання на вирішення Національної Ради. 6 членів і 3 заступників повітових комісій обирали на 3 роки делегати громадських комісій, а 3 членів повітових комісій призначала обласна адміністрація з фахових сільсько-господарських, технічних і правничих кіл. Всі мешканці громади обирали щорічно свою громадську комісію з 6 членів і 3 заступників демократичним порядком.

Вивласнені ліси не творили предмету наділів. Вони переходили у власність держави. Закон докладно визначав порядкування ними. Наділювання землею не могло розпочатися перед закінченням визвольної війни й поверотом додому вояків, демобілізованих і з полону. Постанови щодо способу й часу розділу вивласненої землі, щодо висоти наділу землею в кожному повіті чи волості краю, висота його ціни та способу сплати, щодо перебрання й використання підземних багатств

⁷¹ Була не надто вдала інтервенція міністра М. Шаповала, щоб перешкодити ухвалі окремого земельного закону чи бодай більше наподобити його до закону Директорії УНР.

⁷² Текст і коротку оцінку закону подає М. Стахів у праці «Західня Україна. Нарис історії... 1918-1923», вид. Українського Робітничого Союзу, Скрентон, 1960, т. IV, стор. 75-81.

державою, щодо обмежень свободи диспонувати землею приватних власників (актами між живими і на випадок смерті) мали бути видані пізніше (§ 17).

Справу відшкодування дотогочасних власників і орендарів закон відкладав до пізнішого вирішення сойму ЗО УНР, який мав бути скликаний на підставі нового виборчого права. Без огляду на те, коли буде вирішена справа відшкодування власників, вивласнена земля переходила вже по оголошенні закону в завідування земельних комісій. До часу введення окремих законів, які мали вирішити справи, перераховані в § 17, земельні комісії за підтвердженням державного секретаріату ЗО УНР мали залишати в користуванні дотогочасних власників чи орендарів таку площу вивласненої землі, яка конечно була потрібна для утримання власника, його родини і служби існуючих на вивласненій землі промислових закладів.

Так виглядали в скороченні головні постанови земельного закону ЗО УНР. Закон не вирішував негайного розділу вивласнених земель і відкладав до пізнішого вирішення норми наділів. Відкладав головне до вирішення наступного сойму ЗО УНР справу відшкодування й евенчуальної його висоти колишнім власникам вивласнених маєтків і питання оплат за наділи й утворення кредитових установ для фінансування довготермінових низькопроцентових кредитів на таку ціль. Українська Національна Рада ЗО ухвалою своєї більшості утримувалася перед безвикупним вивласненням і безкоштовним розподілом землі з огляду на міжнародну ситуацію, польську пропаганду й торги над справою Галичини на Міровій конференції в Парижі. З боку національного свідомого селянства, яке виявило довір'я до своєї влади й здисципліновано стало в ряди армії на оборону землі й держави та до праці, не було в час того короткого періоду визвольних змагань ЗО УНР випадків порушень чи захоплень майна великої власности, хоч і були спроби чужих агентів провокувати до таких виступів.

8. Деякі висновки з історичного досвіду

В умовах обмежених можливостей роздобути достатній матеріал, я зважився хоч би ось так загально наświetлити важливий бік української революції 1917—20 рр. Така доля українського народу, що довговікова його історія тісно пов'язана з землею до найновіших часів. Зле чи добре, але й у ті буремні роки зриву, роки великих надій і несподіваних випадків не можна було уникнути, щоб земельне питання в умовах тогочасної української дійсности не опинилося в центрі політичних змагань і ситуацій та не вимагало негайного розв'язання. Звичайно, важливі акти аграрної політики, земельні закони українських урядів, що їх перегляд я намагався передати, не мали характеру широких і ґрунтовно продуманих та підготованих реформаторських заходів. Вони мали тільки декларативний характер, найчастіше були, як тось висловився, засобом «відпруження політичної ситуації». І було б, вважаю, легковажним ризиком підходити до оцінки тих за-

гальнодекларативних історичних актів з фаховою міркою критики аграрної політики, яка вимагає років підготовки, а ще більше часу, коштів і уваги до її практичного проведення в нормальних обставинах.

Та й годі теж, тим більше історикові, в оцінці тих актів лишати поза увагою цілий комплекс подій і випадків, і вже найменше, з другого боку, звужувати свої завдання науки до пошуків винних за історичні невдачі осіб, та ще й з якоїсь вигідно обраної позиції своєї сучасности, хоч би й звати таку позицію «історичною перспективою». У своєму нарисі я ставив собі інакше завдання: я намагався, залежно від доступних мені матеріялів у моїх студіях питання, звести для порівняльного перегляду факти, які дали б підставу для історичного досвіду й говорили самі за себе не лише мені самому — авторові, також не вільному від суб'єктивних нахилів і переконань, що їх не так легко остерегтися. З порівняльного перегляду добре досліджених фактів є більше можливостей для наукової об'єктивности в оцінці суспільних явищ і процесів — як оце в нашому випадку, — а тоді їх значення історичного досвіду не лишиться без ваги для творчої мислі майбутнього.

У короткому нарисі годі мені було докладніше представити історичне тло перебігу тогочасних мінливих політичних подій. Вони зрештою, висвітлені вже в загальних і спеціальних історичних працях. Щоб не притемнювати виведення ясного образу і так уже ускладнених настанов до земельної справи в ті революційні роки, я також тільки дуже загально намагався представити тло самих тогочасних аграрних відносин на Україні й часто тільки посилався на важливішу наукову літературу питання, яка поважно багата.

Отже дозволю собі й спробую підкреслити ось такі тільки моменти й думки, які мені набігають при загальному перегляді аграрної політики українських урядів при будівництві української держави 1917—20 рр. Перше питання — це спосіб ліквідації великої земельної власности. Ледве чи можна було в українській дійсності розв'язати його інакше, ніж революційним порядком. А національний інтерес і konieczність та пекуча проблема соціальної справедливости, навіть економічний постулат поступу й розвитку українського національного господарства (хоч це й найбільше оспорюють) вимагали тієї ліквідації. Українські національні рації були ще й особливі, якщо б навіть не брати до уваги настрою більшости громадянства не тільки на Україні, але й довго до революції в усій російській імперії, особливо напруженого вже в часи першої революції 1905—06, а цей настрої висував konieczність примусового обмеження великої земельної власности без викупу. Слід передусім зважити, в яких історичних обставинах дісталася земля на Україні великим власникам. Велика власність, переважно в чужих руках на Україні, своїми інтересами була пов'язана з ворожими українській державності чинниками. Ціна була зависока, щоб одиниці чи навіть якусь більшу групу власників прихилити поступками в некористь вищих потреб до української справи (без добровільної жертви з їх боку, як це вчинили деякі чесні «білі круки» з тих кіл). З наведених на початку чисел

видно, що великий відсоток великих власників самі не господарили. Вони випродувалися, непродуктивно обтяжували боргами свої маєтки, велику частину землі віддавали в оренду селянам, голод на землю в селян неймовірно прискорено підганяв земельну ренту. Орендна плата досягла своїх остаточних меж продукційної спроможності й поглиблювала соціальні та економічні суперечності. Україна посідала в вивозовій позиції хліба з Російської імперії головне (74-80%) місце. Але великі власники на Україні, що були головним експортером, у загальному не дуже то й дбали за свій сільсько-господарський поступ, бо село, що тіснилося й розкраювало свої вузькі нивки, доставляло великі робітні резерви, якими можна було дешево й без сільсько-господарських машин обслуговувати великі маєтки. Прибутки з господарств великих власників не підвищували власну сільсько-господарську культуру і не розвивали (пропорційно до їх спроможності і до потреб народного господарства) промисловість. Велика власність не створила, хоч би для своїх власних потреб на Україні більших фінансових інституцій. Економічно вона постійно не росла, а слабла, але політично була головною підпорою колоніального режиму на Україні. Відновленій державі, знищеній війною, годі було обтяжувати своє господарство величезними боргами сплат, які здебільша відпливали б з власного народного господарства поза межі країни. Це були аргументи й рації проти викупу великої власності, за безвикупне її вивласнення, що їх підносили не тільки соціалістичні партії.

З другого боку, в дебатах, у пресі революційного часу гостро поставлений був постулат соціальної справедливості, вимога економічного скріплення селянства, яке впродовж віків зберегло оригінальні первні національної культури — зберегло «обличчя нації»; українське селянство було основою, на яку кладено найбільше надій у національному відродженні й віднові державності. Пролетаризація села вела до денационалізації. Але в революційній гарячці, такій несприятливій для розважної, широкої реформаторської праці, якої вимагала аграрна політика, часто перемагали непродумані гасла й відрухи. Якщо не було готових власних соціально-реформаторських кличів та теорій і на належному рівні національно й соціально освідмленого громадянства, тоді мали легкий доступ підказувані чужі, без уваги на власну дійсність. Довгі роки ідеалізована була в Росії соціалізація землі в формі передільно-вирівнюючої общини. Займалися нею великі російські мислителі, політики, суспільні й революційні провідники; накопичилося біля тієї ідеї чимало революційного романтизму, перемагала вона деколи навіть своїх противників. У романтиці тієї ідеї виховувалася й молода українська інтелігенція. Інституція общини, утворена на чужому ґрунті, у звичних для російського селянства обставинах, могла в своєму розвитку бути добра для російського народу. Але інституція й пов'язані з нею теорії соціальних реформ не були сприйнятні для українського селянства. Отже навіть нав'язану на частині українських земель за царських часів общину населення приймало тільки формально; бувало, що й сам уряд не орієнтувався, що община на Україні була «мертва» — не передільна. Навіть там, де була на-

казана община, селянство, звичайно, володіло землею непередільно, в постійно подвірній формі.

Індивідуальне, радше родинне трудове господарство споконвічний ідеал у традиції українського селянства. Сліди ж бо його є і в княжих часах і в «Руській Правді», і в зриві козацької революції, і в колонізаційних «заїмках» вільних земель, у тузі й свідомості соціальної справедливості народу. Є переконання в науці й політиці з історичного досвіду, що не слід змушувати якое суспільство силою вживатися в незвичні йому, перенесені інституції, натомість важливіше й додатніше уліпшувати його власні інституції, пристосовувати до поступу й загальної користі. От так і помітно в часи української революції, що життя й стихійна воля народу (з якою не можна не рахуватися) заперечували соціальну теорію одних, вирівнювали погляди інших, як це й видно з еволюції українського земельного законодавства. Таким чи іншим порядком були розділені великі земельні маєтності, дармащо на соціалізацію намовляли селянство, що про неї на з'їздах воно й само говорило й усяко її по-своєму розуміло чи не розуміло, — наділи безземельним і доповнення малоземельним не перейшли в громадсько-передільне користування й у ті революційні роки зникли сліди общин на Україні, панівним стало подвірне сільське господарство. Навіть більшовики-реалісти, доктрина яких побудована й пристосована до умов розвиненого індустріального суспільства, довго хиталися в теоретичних питаннях і початкових невдахах спробах реформи земельної справи. Але в час НЕП-у вони взяли орієнтацію на «середняка», чи пак і на «червоного куркуля». Притиснені кінечністю втихомирити повстанчу Україну й дістали хліб, вони доручили своєму Всеукраїнському виконавчому комітетові схвалити 29. XI. 1922 земельний кодекс, який визнавав право користування землею всім громадянам, «якщо вони бажають працювати власним трудом». Ще перед тим, у березні 1921 року, були встановлені максимальні норми землі на двір — 15 га, а в степових сторонах і до 48 га. Попередній термін користування визначений на 3 роки, новий кодекс касував і підтверджував вічне, безтермінове користування, хоч забороняв купівлю, продаж, заповіт чи дарування. Користувачем землі вважався не господар двору, а двір у цілому — родина. Хоч закон забороняв заповіт, але по смерті господаря його нащадки мали право на ту саму ділянку землі. Кодекс визнавав за селянськими господарствами право на вільний продаж продуктів і з деякими обмеженнями будинків, споруд і т. д. З деякими обмеженнями допускав право й віддавати в оренду свої наділи другому, навіть найману працю. Хай це тільки тактично й тимчасово, але й цей більшовицький кодекс «виявляв тенденції задовольнити... вимоги українських селян, які вони внесли в свою національно-визвольну революцію 1917 року» ... «в земельному питанні наближався, в міру можливостей, до задоволення національних і господарських прагнень властивих українському селянству».⁷³ Хай і в тих обмежених формах подвірно-трудового селян-

⁷³ Див докладніше про цей кодекс у Кононенка II, стор. 159-167 і далі.

ського господарства, більшовики в час НЕП-у використали його силу, скоро загоїли рани війни й революції, і на якийсь час почався загальний добробут, відбудова й поступ сільського господарства, вивіз продукції його за кордон, і таким способом зроблена була підготовка до індустріалізації.

Перегляд і порівняння спроб земельного законодавства українських урядів 1917—20 рр. доводить, що аграрну політику не слід звужувати до однобічних орієнтацій. Її орієнтація мусить бути органічна, погоджена з національними, соціальними й економічними постулатами — з увагою на цілість розвитку національного господарства, добра загалу громадянства, господарського й культурного скріплення села, щоб воно могло стати повноцінним фактором у своїй функціональній ролі й призначенні в національній державі та її культурному розвитку й політичній силі. Народна воля, соціальні інституції селянства, що в них воно вжите, повинні бути дороговказом для соціальних і правових основ реформованого аграрного ладу, але й ніякі заходи соціального чи правового порядку не будуть успішні, якщо вони не будуть органічно пов'язані з вимогами загального й селянсько-господарського поступу та культури села. Подвірно-трудове селянське господарство виправдало себе соціально й економічно в найбільш культурно поступових країнах Західної Європи, як згадати б лише Данію, Голландію, Швейцарію, Чехо-словачину. Його економічну перевагу доводили численні теоретики й практики сільсько-господарської економіки, як, наприклад, Ляур, Лярсен, Брдлік, Брентано, Герц, Грундтвіг, Кольт, Плянкетт і багато інших. Добровільна самодіяльність і гуртова самопомога — це органічний вияв сусідсько-господарських традицій українського села. Модерні форми добровільно об'єднаних селянських господарств у кооперації — це найважливіший винахід у поступі сільсько-господарської культури, незаступимий засіб, що нівелює культурні різниці, шкідливі межі й соціальні суперечності між містом і селом. Цей переконливий факт прогресивного поєднання сільського трудового господарства з добровільною кооперативною організацією почав свій успішний і широко розгорнений розвиток уже в часи революції та виявив свої можливості також за НЕП-у, коли ще були можливі добровільні кооперативні об'єднання.⁷⁴

Короткий період відродження української державности 1917—20 рр., попри важкі визвольні змагання і невдачі, попри великі внутрішні недоліки, помилки провідних діячів і всіх прошарків, невідготованих до раптових подій, виявив серед помилок і великих жертв цінні правди та дороговкази, також і на тому відтинку української революції, що його перегляд я оце спробував подати.

⁷⁴ Про це докладніше в моїй недавно опублікованій «Історії українського кооперативного руху», Нью-Йорк, 1964.